

ప్రమాణపద్ధతి

॥ ప్రమాణపద్ధతి ॥

॥ప్రత్యక్షపరిచ్ఛేదః ॥

ప్రణమ్య చరణామ్భజయుగలం కమలాపతేః ।
ప్రమాణపద్ధతిం కుర్మో బాలానాం బోధసిద్ధయే ॥౧॥

గ్రంథారంభసమర్థనమ్

(౨) యద్యపి భగవత్పాదైరేవ ప్రమాణలక్షణాదికమభిహితమ్ । తథాపి గంభీరాయా వాచా విక్షిప్త్య వర్ణితం న మందైః శక్యతే
సుఖేన బోద్ధుమితి తదర్థమిదం ప్రకరణమారభ్యతే ॥

లక్షణస్వరూపవివరణమ్

(౩) యో ధర్మో లక్ష్యే వ్యాప్త్యా వర్తతే న వర్తతే చాన్యత్ర స ధర్మో లక్షణమిత్యుచ్యతే ॥

(౪) యథా గోః సాస్నాదిమత్త్వమ్ । తద్ధి గోమ సర్వత్ర అస్తి నాస్తి చాగోమ । అన్యథాభూతస్తు అలక్షణమ్ ॥

(౫) తత్త్రివిధమ్ । అసంభవి యల్లక్ష్యే సర్వథా న వర్తతే । యథా గోరేకశఫత్వమ్ । అవ్యాపకం యల్లక్ష్యైకదేశే వర్తమానమపి
తదేకదేశాంతరే న వర్తతే । యథా గోః శబలత్వమ్ । అతివ్యాపకం యల్లక్ష్యైదన్యత్రాపి వర్తతే । యథా విషాణిత్యమ్ ।
సజాతీయవిజాతీయవ్యాప్తతయా లక్ష్యావధారణం లక్షణజ్ఞానస్య ప్రయోజనం । అస్మిన్ గ్రామే దేవదత్తగృహమితి వార్తాం
శ్చుతవతో హి తద్దామస్థిమ సర్వేష్వపి గృహేషు దేవదత్తగృహబుద్ధిః ప్రసక్తా । తతో యత్ర పతాకా తద్దేవదత్తగృహమితి
లక్షణజ్ఞానే సతి ఇదమేవ నాన్యదితి అవధారణం జాయతే । శబ్దవ్యవహారో వా లక్షణజ్ఞానస్య ప్రయోజనమ్ । సాస్నాదిమాన్ గౌః
ఇతి లక్షణజ్ఞానే సతి యం యం సాస్నాదిమంతం పిండం పశ్యతి తం తం గోశబ్దవాచ్యం ప్రత్యేతి । యావధన్యతో వ్యావర్తనీయం
యావతీ చ ఏకః శబ్దో వ్యుత్పాదనీయః తదుచ్యతే లక్ష్యమితి ॥

ప్రమాణసామాన్యలక్షణమ్

(౬) తత్రాదౌ తావత్ ప్రమాణసామాన్యలక్షణముచ్యతే । యథార్థం ప్రమాణమ్ । ప్రమాణమితి లక్ష్యనిర్దేశః । యథార్థమితి
లక్షణోక్తిః । ఏవం ఉత్తరత్రాపి జ్ఞాతవ్యం । అత్ర యథాశబ్దోఽనతిక్రమే వర్తతే । అర్థశబ్దశ్చ అర్థతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా జ్ఞేయవాచీ ।
జ్ఞేయమనతిక్రమ్య వర్తమానం యథావస్థితమేవ జ్ఞేయం యద్విషయీకరోతి నాన్యథా తత్ ప్రమాణమ్ ఇత్యర్థః ।

(౭) జ్ఞేయవిషయీకారిత్యం చ సాక్షాద్వా సాక్షాజ్ఞేయవిషయీకారిసాధనత్వేన వా । వివక్షితమ్ ఇతి న అనుప్రమాణేషు అవ్యాప్తిః
। జ్ఞేయవిషయీకారిత్యేనైవ ప్రమాతృప్రమేయయాః వ్యవచ్ఛేదః । తయాః సాక్షాత్ జ్యేయవిషయీకారిత్యాభావాత్ । సాక్షాత్
జ్ఞేయవిషయీకారికారణత్వేఽపి తత్సాధనత్వాభావాచ్చ ॥

ప్రమాణపద్ధతి

ప్రాస్వరూపమ్ సంశయస్వరూపమ్

(౮) ప్రమావాన్ ప్రమాతా । ప్రమావిషయః ప్రమేయమ్ । యథార్థగ్రహణేన సంశయవిపర్యయతత్వాధనానాం నిరాసః ।
అనవధారణం జ్ఞానం సంశయః । అనవధారణగ్రహణం సమ్యగ్జ్ఞానవిపర్యయవ్యుదాసార్థమ్ । ఘటాదినివృత్త్యర్థం జ్ఞానమితి ॥

(౯) తస్య నిర్ణాయకాభావసహకృతాః

సాధారణధర్మాసాధరణధర్మవిప్రతిపత్త్యుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధయః పజ్ఞాకారణాని ఇతి కేచిదాహుః । తద్వధా స్థాణుపురుషయోః
సాధారణమూర్ఖత్వాలక్షణం ధర్మం పురోవర్తిని ఉపలబ్ధ్య స్థాణుపురుషౌ స్మృత్వా విశేషజిజ్ఞాసాయాం స్థాణుత్వనిశ్చయకం
వక్రకోటిరాదికం పురుషత్వనిశ్చయకం శిరఃపాణ్యాదికం చ అనుపలభమానస్య డోలాయమానం సంశయజ్ఞానముత్పద్యతే
కిమయం స్థాణుర్వా పురుషో వా ఇతి । శబ్దే చ ఆకాశవిశేషగుణత్వమసాధారణధర్మముపలభమానస్య నిర్ణాయకమజానతః
సంశయో భవతి కిం శబ్దో నిత్యః అనిత్యో వా ఇతి । ఇంద్రియేషు పైశేషికసాఙ్ఖ్యయోః భౌతికత్వాభౌతికత్వవిప్రతిపత్తిం పశ్యతః
నిశ్చయకమ్ అజానతః సందేహో భవతి కిమ్ ఇంద్రియాణి భౌతికాని ఉత అభౌతికాని ఇతి । కూపఖననానంతరం జలోపలబ్ధౌ
సత్యాం నిశ్చయకాభావే సంశయో జలయతే కిం ప్రాక్ సదేవ ఉదకం కూపఖననేన అభివ్యక్తముపలబ్ధ్యతే ఉత అసత్ తేన
ఉత్పన్నమితి । అస్మిన్ వటి పిశాచః అస్తీతి వార్తాం శ్రుతవతః వటసమీపం గతస్య తత్ర పిశాచానుపలబ్ధౌ సత్యాం నిర్ణాయకాభావే
సంశయే భవతి కిం విద్యమానః ఏవ పిశాచః అంతర్ధానశక్త్యా నోపలబ్ధ్యతే కిం వా అవిద్యమానః ఏవ ఇతి । ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోః
సాధారణధర్మే ఏవ అంతర్భావాత్ త్రీణ్యేవ కారణాని ఇతి అపరే । ఉపలబ్ధిర్ని సతామేవ ఘటాదీనాం ప్రదీపారోపణేనా దృష్టా ।
అసతాం చ కులాలాదివ్యాపారానంతరమితి । తథా అనుపలబ్ధిః సతామీశ్వరాదీనామసతాం చ శశవిశాణాదీనాం దృష్టా ఇతి ॥

(౧౦) వయంతు భూమః । అసాధారణధర్మవిప్రతిపత్త్యైరపి సాధారణధర్మే ఏవ అంతర్భావః । అసాధారణో హి ధర్మః న
స్వరూపేణ సంశయహేతుః । విశేషస్మరణకారణత్వాభావాత్ । కింతు వ్యావృత్తిముఖేనైవ । తథా చ నిత్యవ్యావృత్తత్వమనిత్యస్య
అనిత్యవ్యావృత్తత్వం చ నిత్యస్య ధర్మః ఇతి సాధారణః ఏవ ॥

(౧౧) న చ ఏకస్మై సాధారణధర్మేణ భావ్యమితి నియమోఽస్తి । తథా తథా ప్రతిపన్నత్వం తస్య తస్య ధర్మః ఇతి విప్రతిపత్తిరపి
సాధారణీ ఇతి । విపరీతనిశ్చయః విపర్యయః । విపరీతేతి సమ్యగ్నిశ్చయవ్యుదాసః । నిశ్చయః ఇతి సంశయజ్ఞానస్య । స చ
ప్రత్యక్షానుమానాగమాభాసేభ్యః జాయతే । యథా శుక్తికాయామిదం రజతమ్ ఇత్యాది ।

ప్రాభాకరాదిమతనిరాసః

(౧౨) అయథార్థజ్ఞానమేవ నాస్తీతి ప్రాభాకరాదయః । తన్న । అనుభవసిద్ధత్వాత్ । ఏతావంత కాలమహం శుక్తికామేవ
రజతత్వేన ప్రతిపన్నోఽస్మి ఉత్తరకాలే పరామర్శాచ్చ । ప్రతీతం చ రజతం దేశాంతరే సదేవ ఇతి పైశేషికాదయః ।
జ్ఞానస్వరూపమేవ ఇతి విజ్ఞానవాదినః । తత్రైవ తాత్కాలికముత్పన్నం సత్ ఇతి భాస్కరః । న సత్ న అసత్ న సదసత్ కింతు
అనిర్వచనీయమేవ ఇతి మాయావాదినః । అసదేవ రజతం ప్రత్యభాత్ ఇతి ఉత్తరకాలీనానుభవాత్ శుక్తిరేవ
అత్యంతసద్రజతాత్మనా ప్రతిభాతీత్యాచార్యాః । అనధ్యవసాయః స్వప్నశ్చ అయథార్థజ్ఞానాంతరమస్తీతి పైశేషికాః ॥
అనధ్యవసాయస్య ఊహస్య చ సంశయ ఏవాంతర్భావః

(౧౩) కిం సంజ్ఞకోఽయం వృక్షః ఇత్యనధ్యవసాయః । స తు కోటినామతిబాహుల్యాత్ అనిర్దిష్టకోటికః సంశయః ఏవ ।
కటాదివ్యావృత్తిం పశ్యతోఽపి పనసే యత్కించైత్సంజ్ఞకోయం వృక్షః ఇతి ఉత్పద్యతే తత్ జ్ఞానమేవ న భవతి । కింతు

ప్రమాణపద్ధతి

సంజ్ఞావిషయం జిజ్ఞాసామాత్రమ్ | స్వప్నేఽపి గజాదిదర్శనం చేత్ యథార్థమేవ | మానసవాసనాజన్యత్వాత్ గజాదీనామ్ | తేషు
యాత్ బాహ్యత్వజ్ఞానం సః విపర్యయః ఏవ | బాహ్యలీప్రదేశే పురుషేణ అనేన భవితవ్యమితి ఊహాపరనామకం
సంభావనాజ్ఞానమపి అన్యతరకోటిప్రాపకప్రాచుర్యనిమిత్తః అన్యతరకోటిప్రధానః సంశయః ఏవ ||

(౧౪) తర్కః అనుమానమేవ ఇతి వక్ష్యామః | స్మృతౌ అతివ్యాపకం ప్రమాణలక్షణమితి చేన్న | తస్యాః ఆపి ప్రమాణత్వేన
లోకవేదయోః సంవ్యవహారాత్ |

మీమాంసకమతనిరాసః

అనుభూతిః ప్రమాణమ్ | స్మృతివ్యతిరిక్తం జ్ఞానమనుభూతిః ఇతి ప్రాభాకరాణాం లక్షణమ్ | సంశయవిపర్యయవ్యాపకత్వాత్
స్మృతౌ వేదాదిషు చ యథార్థజ్ఞానసాధనేషు అవ్యాపకత్వాచ్చ అయుక్తమ్ | జ్ఞాతతాప్రాకట్యాపరపర్యాయవాచ్యస్య
ప్రమేయాశ్రితస్య ప్రకాశవిశేషస్య సాధనం త్రియాజ్ఞానం ప్రమాణమితి భాట్టానాం లక్షణమవ్యయుక్తమ్ | జ్ఞానవ్యతిరిక్తాయాం
జ్ఞాతతాయాం ప్రమాణాభావేన అసంభావితత్వాత్ | అతీతాదివిషయజ్ఞానానాం ఆశ్రయాభావేన తజ్జనకత్వాయాగాచ్చ |
వేదాదిషు అవ్యాప్తేశ్చ | అనధిగతతథాభూతార్థజ్ఞానం ప్రమాణమితి తేషామేవ లక్షణాంతరమపి అయుక్తమ్ | స్మృతౌ వేదాదిషు
చ అవ్యాప్తేః |

నైయాయికమతనిరాసః

(౧౫) సమ్యగ్నుభవసాధనం ప్రమాణమ్ ఇతి నైయాయికాదయః | తదపి అసత్ | యథార్థజ్ఞానే అవ్యాప్తేః | ప్రమాణ్యాప్తం
ప్రమాణమితి ఉదయనః | తదపి సర్వస్యాపి ప్రమేయస్య ఈశ్వరప్రమాణ్యాప్తేన అతివ్యాపకత్వాత్ అయుక్తమ్ |
సాధనాశ్రయయోః అన్యతరత్వే సతి ప్రమాణ్యాప్తత్వం వివక్షితమితి చేన్న | ఆశ్రయగ్రహణసైయర్థ్యాత్ | ఈశ్వరస్యాపి
ప్రామాణ్యసిద్ధ్యర్థం తత్ ఇతి చేన్న | కర్తరి ప్రమాణశబ్దస్య అననుశాసనాత్ | యథార్థజ్ఞానేషు | తస్మాత్ యథార్థమేవ
ప్రమాణలక్షణమ్ యుక్తమ్ ||

ప్రమాణస్య ద్వైవిధ్యమ్

(౧౬) ద్వివిధం ప్రమాణమ్ | కేవలం అనుప్రమాణం చేతి | తత్ర యథార్థజ్ఞానం కేవలప్రమాణమ్ | యథార్థమితి
సంశయాదివృద్ధాసః | జ్ఞానమితి ప్రత్యక్షస్య | లింగజ్ఞానం వాక్యజ్ఞానం చ | లింగిని వాక్యార్థే చ అనుప్రమాణమపి లింగేనాక్యే చ
కేవలప్రమాణమితి న అతివ్యాప్తేః | ఇదం చ సాక్షాజ్ఞేయవిషయాకారిత్వాత్ కేవలమిత్యుచ్యతే ||

కేవలజ్ఞానస్య చాతుర్విధ్యమ్

(౧౭) తచ్చ చతుర్విధమ్ | ఈశ్వరజ్ఞానం లక్ష్మీజ్ఞానం యోగిజ్ఞానం అయోగిజ్ఞానం చేతి | తత్ర సర్వార్థవిషయకమీశ్వరజ్ఞానమ్ |
నియమేన యథార్థమ్ | తత్స్వరూపమనాదినిత్యమ్ | స్వతంత్రం | నిరతిశయస్పష్టం చ | ఈశ్వరే తు అసార్వత్రికమన్యత్ర
అనాలోచనేఽపి సర్వవిషయం లక్ష్మీజ్ఞానమ్ | తదపి నియమేన యథార్థమ్ | తత్స్వరూపమనాదినిత్యం చ | ఈశ్వరైకాధీనమ్ |
తదవేక్షయా స్పష్టత్వే న్యూనమ్ | స్పష్టత్వం చ అపరోక్షత్వవత్ జ్ఞానగతః ఏవ విశేషః న విషయాపాధికః ||

ప్రమాణపద్ధతి

యోగిజ్ఞానప్రభేదాః

(౧౮) యోగప్రభావలబ్ధాతిశయం యోగిజ్ఞానమ్ | తత్త్రివిధమ్ | ఋజుయోగిజ్ఞానం తాత్త్వికయోగిజ్ఞానం
అతాత్త్వికయోగిజ్ఞానం చేతి | ఋజువో నామ బ్రహ్మత్వయోగ్యాః జీవాః | ఈశ్వరాదన్యత్ర ఆలోచనే సర్వవిషయం తజ్జ్ఞానమ్ |
ఈశ్వరే తు అసార్వత్రికమేవ | తద ద్వివిధమ్ | స్వరూపం మనోవృత్తిరూపం చేతి | తత్ర స్వరూపమ్ అనాదినిత్యమ్ |
యోగప్రభావాత్ ఆముక్తిః వ్యక్త్యతిశయాపేతమ్ | ముక్తౌ ఏకప్రకారమ్ | వృత్తిజ్ఞానం తు ప్రవాహతోఽనాది |
యోగానుగృహీతప్రత్యక్షాదిజన్యమ్ | ముక్తౌ తు నాస్త్వేవ | ద్వయమపి నియమేన యథార్థమ్ | ఈశ్వరే తు
అన్యజీవేభ్యోఽధికవిషయమ్ | తదతిరిక్తాః తత్త్వాభిమానినో దేవాః తాత్త్వికాః | అనాదిత్వే సతి ఈశ్వరాదన్యత్ర ఆలోచనేఽపి
అసర్వవిషయం తజ్జ్ఞానమ్ | తదపి స్వరూపం బాహ్యం చేతి ద్వివిధమ్ | తస్య అనాదిత్వం పూర్వవత్ | సర్వరూపం
యథార్థమేవ | బాహ్యం కదాచిత్ అయథార్థమపి || తద్వ్యతిరిక్తాః దేవాదయః యోగినః అతాత్త్వికాః | సాదిత్వే సతి
ఇశ్వరాదన్యత్ర అల్పజ్ఞానయుక్తం తజ్జ్ఞానమ్ | తదపి పూర్వవత్ ద్వివిధమ్ | తత్ర స్వరూపస్య సాదిత్వం వ్యక్త్యపేక్షయా |
అన్యస్య ప్రవాహోత్పత్త్యపేక్షయా | యథార్థ్యనియమాది పూర్వవత్ ||

అయోగిజ్ఞానప్రభేదాః

(౧౯) తద్వ్యతిరిక్తాఃజీవాః అయోగినః | ఈశ్వరాదన్యత్ర అజ్ఞానప్రచురం తజ్జ్ఞానమ్ | తదపి పూర్వవత్ ద్వివిధమ్ |
ఉత్పత్తివినాశవచ్చ | అయోగినః అపి త్రివిధాః | ముక్తియోగ్యాః నిత్యసంసారిణాః తమాయోగ్యాశ్చ ఇతి | తత్ర ముక్తియోగ్యానాం
స్వరూపజ్ఞానం యథార్థమేవ | నిత్యసంసారిణాం తు మిశ్రమ్ | అన్యేషామ్ అయథార్థమేవ | బాహ్యంతు త్రయాణామపి
ఉభయవిధమ్ ఇతి ||

పైశేషికమతనిరాసః

(౨౦) ఇంద్రియజం లింగజం స్మృతిః ఆర్షం చేతి చతుర్విధం యథార్థజ్ఞానమ్ ఇతి పైశేషికాః | తదసత్ | నిత్యస్య ఆగమజన్యస్య
చ అసజ్ఞహోత్ | స్మృతేః ఇంద్రియజన్యత్వేన ఆర్షస్య యోగిజ్ఞానత్వేన చ పృథగ్భూతాయోగాచ్చ ||

అనుప్రమాణలక్షణమ్

(౨౧) యథార్థజ్ఞానసాధనమ్ అనుప్రమాణమ్ | యథార్థమిత్యేవ ఉక్తిః కేవలేతివ్యాప్తిః | జ్ఞానమిత్యేవ ఉక్తి తత్ర సంశయాదౌ
చ | ప్రత్యక్షే అవ్యాప్తిశ్చ | సాధనమిత్యేవోక్తి కుఠారాదౌ అతివ్యాప్తిః | యథార్థజ్ఞానమిత్యుక్తి కేవలే అతివ్యాప్తిః | ప్రత్యక్షే అవ్యాప్తిశ్చ
| యథార్థసాధనమిత్యుక్తి ప్రత్యక్షసాధనే అతివ్యాప్తిః | జ్ఞానసాధనమిత్యుక్తి సంశయాదిసాధనే అతివ్యాప్తిః |
యథార్థజ్ఞానకారణమిత్యుక్తి ప్రమాతృదౌ అతివ్యాప్తిః ఇతి సర్వం సార్థకమ్ | యజ్ఞాతీయానంతరం నియమేన కార్యోత్పత్తిః
తదత్ర సాధనం వివక్షితమ్ | అతః న యాదృచ్ఛికసంవాదాదిషు అతివ్యాప్తిః ||

(౨౨) నను త్రివిధం ప్రమాణమ్ ఇతి వక్తవ్యమ్ | ల్యుటః అధికరణేఽపి అనుశాసనాత్ | సత్యమ్ | తథాపి ప్రమాణశబ్దస్య
అధికరణే ప్రయోగాభావాత్ తదసజ్ఞహః | తథాపి ప్రమాణశబ్దః భావసాధనః కరణసాధనశ్చ ఇతి అనేకార్థః | తత్ర
అనుగతలక్షణకథనేన ఇతి | ఉచ్యతే | న్యాయమ్ అక్షాదిశబ్దవత్ అత్యంతభిన్నార్థః | కింతు ధాత్వర్థానుగమస్తు ఉభయత్ర సమః
ఇతి ఏకార్థత్వమాశ్రిత్య అనుగతలక్షణోక్తిః ఇత్యదోషః ||

ప్రమాణపద్ధతి

అనుప్రమాణప్రభేదాః ప్రత్యక్షలక్షణమ్

(౨౩) త్రివిధమ్ అనుప్రమాణమ్ । ప్రత్యక్షమ్ అనుమానమ్ ఆగమశ్చేతి । తత్ర నిర్దోషార్థేంద్రియసన్నికర్షః ప్రత్యక్షమ్ । అర్థశబ్దేన ఇంద్రియవిషయాః గృహ్యంతే । తేషాం దోషాః అతిదూరత్వమ్ అతిసామీప్యం సౌక్ష్మ్యం వ్యవధానం సమానద్రవ్యాభిధాతః అనభివ్యక్తత్వం సాదృశ్యం చ ఇత్యాదయః । తేషు సత్సు క్వచిత్ జ్ఞానమేవ న జాయతే । క్వచిత్ విపరీతజ్ఞానమ్ ఉత్పద్యతే ॥

(౨౪) ఇంద్రియశబ్దేన జ్ఞానేంద్రియం గృహ్యతే । తద్ ద్వివిధమ్ । ప్రమాతృస్వరూపం ప్రాకృతం చేతి ।

సాక్షీంద్రియస్య స్వరూపమ్ విషయాః

తత్ర స్వరూపేంద్రియం సాక్షీ ఇతి ఉచ్యతే । తస్య విషయాః ఆత్మస్వరూపం తద్గర్భాః అవిద్యా మనః తద్వృత్తయః బాహ్యేంద్రియజ్ఞానసుఖాద్యాః కాలః అవ్యాకృతాకాశశ్చ ఇత్యాద్యాః । స చ స్వరూపజ్ఞానమభివ్యవస్తి ॥

ప్రాకృతేంద్రియాః

(౨౫) ప్రాకృతం షడ్విధమ్ । ఘ్రాణరసచక్షుస్తవక్ష్త్రమనోభేదాత్ । తత్ర గంధః తద్విశేషాశ్చ ఘ్రాణస్య విషయాః । రసః తద్విశేషాశ్చ రసనస్య । మహంతి రూపవంతి ద్రవ్యాణి కేచిత్ గుణాః కర్మాణి జాతయశ్చ చక్షుస్తవచోః । వాయుస్పర్శౌఽపి త్వచో విషయాః । శబ్దః శ్రోత్రస్య । ఏతేషాం పజ్ఞానాం మనోఽనధిష్ఠితత్వం । కాచకామలాదయశ్చ దోషాః మనసస్సు బాహ్యేంద్రియాధిష్ఠానేన ఏతే సర్వే విషయాః । స్వాతంత్ర్యేణ స్మరణసాధనం మనః । తస్య దోషాః రాగాదయః ।

స్మృతేః ప్రామాణ్యమ్

(౨౬) నను స్మృతేః యాథార్థ్యమేవ నాస్తి । న హి యదా యాదృశః అర్థః స్మర్యతే తదా అసౌ తాదృశః । పూర్వావస్థాయాః నివృత్తత్వాత్ ఇతి చేన్న । యతః జ్ఞానకాలే వస్తునః తథాత్వం యాథార్థ్యోపయుక్తం న భవతి । కింతు యద్దేశకాలసంబంధితయా యద్వస్తుం జ్ఞానేన యాదృశం గరహ్యతే తద్దేశకాలయోః తస్య తథాత్వమ్ । స్మృతిశ్చ తత్ర తదా అసౌ తాదృశః ఇతి గృహ్యతి । న చ తత్ర తదా అసౌ న తాదృశః । నను పూర్వానుభవజనితసంస్కారః స్మృతికారణమ్ । స చ అనుభూతవిషయో ఏవ స్మృతిజననస్య ఈష్టే । న చ అనుభవేన నివృత్తపూర్వావస్థతయా అర్థః గృహీతః । తత్ కథమ్ అనుభవసమానవిషయసంస్కారజన్యత్వం స్మృతేః అభ్యుపగచ్ఛామః । న చైవమ్ । మనోజన్యా స్మృతిః । సంస్కారస్తు మనసః తదర్థసన్నికర్షరుపః ఏవ । యథా యోగీంద్రియాణాం యోగజః ధర్మః । తతశ్చ సంస్కారసహకృతం మనః అననుభూతమ్ అపి నివృత్తపూర్వావస్థాం విషయాకుర్వత్ స్మరణమ్ జనయేత్ ఇతి కో దోషః । వర్తమానమాత్రవిషయాణ్యాపి ఇంద్రియాణి సహకారిసామర్థ్యాత్ కాలాంతరసంబంధితామపి గోచరయంతి । యథా సంస్కారసహకృతాని సోఽయమితి అతీతవర్తమానత్వవిశిష్టవిషయప్రత్యభిజ్ఞాసాధనాని । ప్రాకృతేంద్రియాణి మనోవృత్తిజ్ఞానం జనయంతి । తత్ర సన్నికర్షః ప్రత్యక్షం ఇత్యుక్తి చక్షురాకాశసన్నికర్షే అతివ్యాప్తిః । అర్థసన్నికర్షః ఇత్యుక్తి పూర్వవత్ అతివ్యాప్తిః । దుష్టేంద్రియైర్వా సన్నికర్షః వ్యావర్తయితుమ్ ఉభయత్ర నిర్దోషగ్రహణమ్ ॥

ప్రమాణపద్ధతి

ప్రత్యక్షశబ్దార్థః

(౨౭) నను ప్రత్యక్షం కరణవిశేషః । కరణస్య చ అవాంతరవ్యాపారేణ భవితవ్యమ్ । యథా ఛిదాకరణస్య పరశోః దారుసంయోగః
అవాంతరవ్యాపారః । సత్యమ్ । అత్రాపి ఇంద్రియం కరణధర్మి । తస్య అర్థసన్నికర్షః అవాంతరవ్యాపారః । తత్ర
అవాంతరవ్యాపారప్రాధాన్యవివక్షయా అర్థేంద్రియసన్నికర్షః ప్రత్యక్షమ్ ఇత్యుచ్యతే । క్వచిత్తు ధర్మప్రాధాన్యవివక్షయా
స్వస్వవిషయసన్నికృష్టమ్ ఇంద్రియం ప్రత్యక్షమిత్యుచ్యతే । స్వరూపేంద్రియస్యాపి ఆత్మతద్ధర్మైః విశేషశక్త్యా సన్నికర్షః అస్త్యేవ ।

ప్రత్యక్షప్రభేదాః

చతుర్విధం ప్రత్యక్షమ్ । ఈశ్వరప్రత్యక్షం లక్ష్మీప్రత్యక్షం యోగిప్రత్యక్షం అయోగిప్రత్యక్షం చేతి । తత్ర ఆద్యద్వయం
స్వరూపేంద్రియాత్మకమేవ । ఉత్తరద్వయం ద్వివిధేంద్రియాత్మకమ్ । విషయస్తు తత్తజ్జ్ఞానవిషయవద్వివేక్షాన్యః ॥

బాహ్యేంద్రియతైవిధ్యమ్

(౨౮) బాహ్యేంద్రియం త్రివిధమ్ । దైవమ్ ఆసురం మధ్యమమితి । తత్ర యథార్థజ్ఞానప్రచురం దైవమ్ ।
అయథార్థజ్ఞానప్రచురస్మాసురమ్ । సమజ్ఞానసాధనంతు మధ్యమమ్ । స్వరూపేంద్రియమపి ఉత్తమానాం విషయస్వరూపే ప్రకారే
చ యథార్థమేవ । అధమమధ్యమానాం తు స్వరూపమాత్రే యథార్థమేవ । ప్రకారే తు అయథార్థం మిశ్రం చేతి ।

నైయ్యాయికాభిమతషడ్విధసన్నికర్షనిరాసః

ఇంద్రియార్థయోస్తుసన్నికర్షః అవరోక్షజ్ఞానహేతుః షోఢా భిద్యతే ఇత్యేకే । తద్యథా సంయోగః సంయుక్తసమవాయః
సంయుక్తసమవేతసమవాయః సమవాయః సమవేతసమవాయః విశేషణవిశేష్యభావశ్చేతి । తత్ర చక్షుఃస్పర్శనయోః
ఘటాదిద్రవ్యైః మనసశ్చ ఆత్మనా సంయోగః । తేషాం స్వవిషయగతగుణకర్మసామాన్యైః సంయుక్తసమవాయః । తథా
ఘ్రాణరసనయోః గంధరసాభ్యామ్ । ఏతేషాం స్వవిషయగుణకర్మగతసామాన్యైః సంయుక్తసమవేతసమవాయః । శ్రోత్రస్య శబ్దేన
సమవాయః । తద్గతసామాన్యైః సమవేతసమవాయః । ఏతేషామేతత్పంచవిధసంబంధసంబద్ధార్థస్య అభావసమవాయాభ్యాం
పంచవిధః విశేషణవిశేష్యభావః ఇతి । తదసత్ । గుణాదీనాం గుణ్యాదిభిః అభేదేన సమవాయాభావాత్ । ఆత్మనః తద్ధర్మాణాం చ
సాక్షివిషయత్వేన మనోవిషయత్వాభావాత్ । వర్ణాత్మస్య శబ్దస్య ద్రవ్యత్వేన ఆకాశవిశేషగుణత్వాభావాత్ । అతః సర్వేంద్రియాణాం
స్వస్వవిషయప్రతియోగితాకాభావేన చ సాక్షాదేవ రశ్మిద్వారా సన్నికర్షః ॥

నిర్వికల్పకసవికల్పకస్వరూపవిచారః

(౨౯) నిర్వికల్పకసవికల్పకభేదేన చ ద్వివిధం ప్రత్యక్షమ్ ఇత్యాచక్షతే । తత్ర వస్తుస్వరూపమాత్రావభాసకం నిర్వికల్పకమ్ ।
విశిష్టాకారగోచరం సవికల్పకమ్ । తదష్టవిధమ్ । తత్ర ద్రవ్యవికల్పో యథా దండితి । గుణవికల్పో యథా శుక్లః ఇతి ।
క్రియావికల్పో యథా గచ్ఛతీతి । జాతివికల్పో యథా గౌరితి । విశేషవికల్పో యథా విశిష్టః పరమాణుః ఇతి । సమవాయవికల్పో
యథా పటసమవాయవంతః తంతవః ఇతి । నామవికల్పో యథా దేవదత్తః ఇతి అభావవికల్పో యథా ఘటాభావవద్భూతలమితి
। ఏతదవ్యసత్ । విశేషసమవాయయోః అప్రామాణికత్వాత్ । నామ్నః పశ్చాత్సమ్రణేన అభావస్య చ

ప్రమాణపద్ధతి

ప్రతియోగిస్మరణాధీనజ్ఞానత్వేన తద్వికల్పస్య ప్రథమాక్షిపన్తికర్షానంతరమేవ ఉత్పత్త్యభావేఽపి ద్రవ్యాదివికల్పానాం ప్రథమమేవ ఉత్పత్తౌ బాధకాభావేన నిర్వికల్పకానువపత్తేః ॥

ప్రత్యక్షస్య ఫలమ్

(౩౦) హనోపాదానోపేక్షాబుద్ధయః ప్రత్యక్షస్య ఫలమితి కేచిత్ ఆహుః । తదప్యసత్ । తాసామ్ అనుమానఫలత్వాత్ । తథా హి । కంటకాదిస్వరూపమాత్రం ప్రదర్శ్య ప్రత్యక్షం నివర్తతే । అథ ఇదానీం పూర్వానుభూతస్య కంటకాదేః అనిష్టసాధనత్వమ్ అనుభూతం స్మృత్వా అస్య చ కంటకాదిత్వేన తదనుమిమానస్య హానబుద్ధిః ఉపజాయతే । ఏవం కదలీఫలాదౌ ఇష్టసాధనత్వానుమానానంతరం ఉపాదానబుద్ధిః ఉత్పద్యతే । తృణాదౌ చ ఔదాసీన్యం అనుమాయ ఉపేక్షాబుద్ధిః ప్రతిపద్యతే । అతః విశిష్టవిషయసాక్షాత్కారః ఏవ ప్రత్యక్షస్య ఫలమితి ॥

ఇతి శ్రీమజ్జయతీర్థపూజ్యచరణవిరచిత ప్రమాణపద్ధతౌ ప్రత్యక్షపరిచ్ఛేదః సమాప్తః ॥౧౧॥

॥అనుమానపరిచ్ఛేదః ॥

అనుమానలక్షమ్

(౧) నిర్దోషోపపత్తిరనుమానమ్ । ఉపపత్తిర్వ్యాప్యం యుక్తిర్లిజ్గమితి పర్యాయః । అవినాభావో వ్యాప్తిః । సాహచర్యనియమ ఇతి యావత్ । వ్యాప్తిః కర్మ వ్యాప్యమ్ । తస్యాః కర్తృ వ్యాపకమ్ । యథా ధూమస్యగ్నినా వ్యాప్తిరవ్యభిచరితః సంబంధః । యత్ర ధూమస్తత్కాగ్నిరితి నియమాత్ తత్ర ధూమో వ్యాప్యః । అగ్నిర్వ్యాపకః । ధర్మాణాం వ్యాప్యవ్యాపకభావవ్యవస్థా

(౨) చతుష్టయో ఖలు ధర్మాణాం గతిః । కేచిత్సమవృత్తయో యథా నిషిద్ధత్వపాపసాధనత్వే । యత్ర నిషిద్ధత్వం తత్ర పాపసాధనత్వం యత్ర పాపసాధనత్వం తత్ర నిషిద్ధత్వమితి నియమాత్ । తత్ర ద్వయోరవ్యన్యోన్యం వ్యాప్యవ్యాపకభావః । కేచిన్న్యూనాధికవృత్తయః వ్యాపకమేవ । కేచిత్పురస్పరపరిహారేణైవ వర్తంతే । యథా గోత్వాశ్వత్వే । యతో యత్ర గోత్వం న తత్ర సర్వథాఽశ్వత్వమ్ । యత్ర చాశ్వత్వం న తత్ర సర్వథా గోత్వమ్ । తేషాం నాన్యోన్యం వ్యాప్యవ్యాపకభావః । సంబంధస్త్వేవాభావాత్ । కేచిత్కృచ్ఛిచ్ఛే సమావిష్టా అపి క్వచిత్పురస్పరపరిహారేణైవ వర్తంతే । యథా పాచకత్వపురుషత్వే । తయోః పురుషవిశేషే సమావేశేఽపి పాచకత్వం పురుషత్వపరిహారేణ స్త్రీషు వర్తతే । పురుషత్వమపి పాచకత్వపరిహారేణాపచతి పురుషే వర్తతే । తేఽపి నాన్యోన్యం వ్యాప్యవ్యాపకభావవంతః । సత్యపి సంబంధే పరస్పరవ్యభిచారిత్యాత్ । తత్ర వ్యాప్యో ధర్మో వ్యాపకప్రమితిసాధనం భవన్ననుమానమిత్యుచ్యతే । వ్యాపకశ్చానుమేయ ఇతి ॥ వ్యాప్తిజ్ఞానతత్సమైకరణసహితం లిజ్గస్య సమ్యగ్జ్ఞానమనుమానమ్

(౩) నను పర్వతే వర్తమానో ధూమో గరహంతర్వర్తినః పురుషస్య కిమిత్యగ్నిప్రమాం న జనయతి । ఉచ్యతే । న ప్రత్యక్షపదనుమానమజ్ఞాతకరణమ్ । కింతు సమ్యగ్జ్ఞాతమేవ । తథాపి నారికేలద్వీపవాసిన్ దేశాంతరం గతస్య ధూమప్రమితావపి కస్మాన్నాగ్నిప్రమాదయః । ఉచ్యతే । తస్య ధూమోస్వరూపజ్ఞానేఽవ్యగ్నివ్యాప్తతయా తజ్ఞానాభావాత్ । జ్ఞాతవ్యాప్తికస్యాపి కుతః కదాచిదగ్నిప్రమాఽనుత్పత్తిః । వ్యాప్తిస్మరణాభావాత్ । వ్యాప్తిస్మరణవతః పర్వతే ధూమం దృష్టవతోఽపి కథం పర్వతాదన్యత్కాగ్నిప్రమానుద్భవః । వ్యాప్తిప్రకారమవేక్ష్య లిజ్గజ్ఞానస్య లిజ్గిజ్ఞానజనకత్వనియమాత్ । తథాహి ।

కయోశ్చితసమానదేశకాలయోర్యోప్తిః | యథా రసస్య రూపేణ | కయోశ్చిదసమానదేశత్వేఽపి భిన్నకాలయోః | యథా
 ధూమస్యాగ్నినా | కయోశ్చిత్సమానకాలత్వేఽపి భిన్నదేశయోః | యథా కృత్తికోదయస్య రోహిణ్యుదయాసత్త్వా |
 కయోశ్చిదభిన్నదేశ కాలయోః | యథాఽధోదేశే నదీపూరస్యోర్ద్వదేశవృష్ట్యా | కస్యచిత్ కాదాచిత్కస్య సమానదేశత్వేఽపి
 సార్వకాలీనేన | యథా పతనస్య గురుత్వేన | కస్యచిత్సమానదేశత్వేపి సార్వకాలికస్య కాదాచిత్కేన | యథా శరీరత్వస్య వినాశేన
 | కస్యచిత్ ప్రదేశవర్తితో వ్యాప్యవర్తినా | యథా సంయోగస్య ద్రవ్యత్వేన | కస్యచిద్వ్యాప్యవర్తినః ప్రదేశవర్తినా | యథా రూపస్య
 సంయోగేన | కయోశ్చిదేశావయవవర్తినోరప్యవయవభేదేన | యథా తులోన్నమనావనమనయోరిత్యాది | తథా చ
 వ్యాప్తిప్రకారానుసారేణ సముచితదేశాదో లిఙ్గప్రమాం జనయదనుమానమిత్యుక్తం భవతి | అత ఏవ లిఙ్గస్వరూపస్య జ్ఞాతత్వేఽపి
 దేశవిశేషాదిసంసృష్టతయా జ్ఞాపకత్వాన్నానుమానస్య పైయర్థ్యమ్ | తతశ్చానుమానస్య ద్వయం సామర్థ్యమ్ | వ్యాప్తిః
 సముచితదేశాదో సిద్ధిశ్చేతి | న తు పక్షధర్మతానియమః |

ప్రత్యక్షానుమానాగమైః వ్యాప్తిజ్ఞానమ్

(౪) నను వ్యాప్తిజ్ఞానం కేన ప్రమాణేన జాయతే | యథాయథం ప్రత్యక్షానుమానాగమైరితి బ్రూమః | తత్ర తావద్ధూమస్యాగ్నినా
 వ్యాప్తిః ప్రత్యక్షగమ్యా | తథా హి | మహానసాదో ధూమాగ్న్యోః సాహచర్యం పశ్యతః పురుషస్త్వేవ విమర్శో జాయతే |
 కిమత్తైః పైతౌ ధూమాగ్నీ సహచరితావన్యత్ర దేశాంతరే కాలాంతరే సైతజ్ఞాతీయౌ పరస్పరపరిహారేణ వర్తతే ఉతాన్యతర
 ఏవాన్యతరపరిహారేణ కింవా సకలదేశకాలయోః సహచరితావేవేతి తతో భూయోభూయో ధూమం పశ్యన్నగ్నిం పశ్యతి |
 అగ్న్యభావే చ ధూమాభావమ్ | తథా ధూమాభావేఽపి క్వచిదగ్నిసద్భావమ్ | తతః పునరేష విచారో భవతి | యథా బహుమ
 స్థలేమ ధూమేన సహచరితోఽగ్నిః క్వచిత్తం పరిత్యజ్య వర్తతే | తథా ధూమో మత్పరిచితస్థలేఽగ్నినా సహ వర్తమానోఽపి
 క్వచిత్ తం పరిత్యజ్య వర్తతే | కింవా సర్వత్ర తత్సహచరిత ఏవేతి | తతః పునరేషా బుద్ధిరుత్పద్యతే |
 అగ్నేర్ధూమసంబంధేఽస్త్యార్థేంద్రనసంయోగః ఉపాధిః | స చ ధూమవ్యాపకః | స్వయం వ్యావర్తమానస్తం వ్యావర్తితవాన్ | న
 పునరగ్నిమ్ | తదవ్యాపకత్వాత్ | తథా ధూమస్యాగ్నిసంబంధే యది కశ్చిదుపాధిః స్యాత్తదా సోఽగ్నిం వ్యభిచరిష్యతి | న
 చేన్నిర్నిమిత్తస్య సంబంధస్య ధూమస్వభావత్వేన న క్వాపి తదభావో భవిష్యతీత్యేవం నిశ్చిత్య మహానసాదాపుపాధిగవేషణే
 ప్రవర్తతే ||

(౫) తత్ర కేచిద్ధర్మా ఉభయవ్యాపకాః | యథా ప్రమేయత్వమ్ | సైతత్సంబంధం విఘటయితుమీశతే | కేచిదుభయావ్యాపకాః |
 యథా మహానసత్వమ్ | తేఽపి సైతత్సంబంధవిఘటనాయ సమర్థాః | కేచిద్ధూమవ్యాపకా అగ్న్యవ్యాపకాః |
 యథాఽర్థేంద్రనసంయోగః | తేఽగ్నేర్ధూమవియోజనే శక్తా అపి న ధూమస్యాగ్నివియోజనే | యస్త్వగ్నేర్వ్యాపకో ధూమస్య
 త్వవ్యాపకః స స్వయం వ్యావర్తమానః శక్త్యత్యేతత్సంబంధం విఘటయితుమ్ | స తు నాస్త్వేవ | అనువలంభాత్ |
 అతీంద్రియోఽపి ప్రమాణాంతరవేద్యః స్యాత్ | న చ తత్ప్రమాణముపలభ్యతే | న చాప్రామాణికః శక్యమప్యధిరోహతి | అతో
 నాతోపాధిరస్తితి నిర్ణీతవతోఽవినాభావప్రమితిరుత్పద్యతే |

(౬) నస్వేవం సతి న ప్రత్యక్షం వ్యాప్తిగ్రహకమ్ | మైవమ్ | యతః సాహచర్యగ్రహిణః ప్రత్యక్షస్య
 భూయోదర్శనవ్యభిచారాదర్శనోపాధ్యభావనిశ్చయాః సహకారిణః | న చ సహకారిభేదేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞాయామివ
 ప్రమాణాంతరత్వమ్ | వర్తమానసన్నికృష్టమాత్రగ్రహిప్రత్యక్షం కథమతోతాద్యస్పదానాం వ్యాప్తిం గృహీయాదితి చేన్న |
 సహకారిసామర్థ్యేన కరణానాం శక్త్యస్తరావిర్భావస్య బహులముపలంభాత్ |

(౭) కిచ్చ ప్రతీతస్య ధూమస్యాగ్నిసంబంధే స్వాభావికతయా నిశ్చితే యద్యన్యత్రాపి ధూమః స్వాత్తర్హి తస్యాప్యేవమిత్యేవం వ్యాప్తిగ్రహో భవతీత్యతః । ఏతేన ప్రమేయతవాభిధేయత్వయోర్యాప్తిం గృహ్యతః సార్వజ్ఞప్రసజ్గ ఇత్యపి పరాస్తమ్ । కుత ఏతత్సర్వం కల్ప్యత ఇతి చేత్ । కార్యదర్శనాదేవ । అస్తి తావద్దూమదర్శనానంతరమగ్నిజ్ఞానమ్ । న చ తదయథార్థమ్ । సంవాదిత్వాత్ । న చాన్యదర్శనేనాన్యజ్ఞానం నిర్నిమిత్తం భవతిమర్హతి । అతిప్రసజ్గాత్ । న చ వ్యాప్తిప్రమాం సముచితదేశత్వప్రమాం చాపహాయ నిమిత్తాంతరమస్తీతి కార్యమేవైతత్కల్పయతి । యథా ఖలు శిలాశకలాదావనుపలబ్ధామపి క్షితిసలిలాదిసహకారిసముద్భూతాం బీజస్య శక్తిమజ్జరదర్శనం కల్పయతీతి । అనుమానగమ్యాం తు వ్యాప్తిముత్తరత్తోదాహరిష్యామః । న చ తస్యాన్యనుమానస్య వ్యాప్త్యేక్షాయామనవస్థా । అంతతః ప్రత్యక్షగమమూలత్వాత్ । బ్రహ్మణో న హంతవ్యో గౌర్న పదా పుష్పవ్యేత్యాగమగమ్యా వ్యాప్తిః । న చాత్ర క్వశ్చిత్కుద్ద్రోపద్రవో నాపి దృష్టాంతాపేక్షీతి ।

(౮) అనుమానప్రకారాః

(౮) త్రివిధమనుమానమ్ । కార్యానుమానం కారణానుమానమకార్యకారణానుమానం చేతి । తత్రాద్యం యథా ధూమాగ్నేః । ద్వితీయం యథా విశిష్టమేఘాన్నతిర్వృష్టిః । ఇయాంస్తు విశేషః । కార్యం కారణమాత్రమనుమానయతి । కారణం తు సమగ్రమేవ కార్యమితి । తృతీయం యథా రసో రూపస్యేతి । పునర్ద్వివిధమ్ । దృష్టం సామాన్యతో దృష్టం చేతి తత్ర ప్రత్యక్షయాగ్యార్థానుమానకం దృష్టమ్ । యథా ధూమాగ్నేః । ప్రత్యక్షయాగ్యార్థానుమానకం సామాన్యతో దృష్టమ్ । యథా రూపాదిజ్ఞానం చక్షురాదేః । అథవా యథా భూతయోర్యాప్తిగ్రహణం తథా భూతయోరేవ లింగలింగిభావే దృష్టమ్ । యథా ధూమాగ్న్యోః । వ్యాప్యవ్యాపకయోరన్యదృష్టేషి తత్సామాన్యాకారానుగమేన లింగలింగిభావే సామాన్యతో దృష్టమ్ । యథా కృషీవలస్య కర్షణాదిప్రపుత్తేర్థాన్యాదిఫలవత్త్వదర్శనేన యజ్ఞాదేః స్వర్గాదిఫలానుమానమ్ ।

ప్రేక్షావత్ప్రపుత్తిత్వఫలవత్త్వసామాన్యానుగమాత్

(౯) పునర్ద్వివిధమ్ । సాధనానుమానం దూషణానుమానం చేతి । తత్రాద్యం చేతి । తత్రాద్యం యథా । ధూమప్రమిత్యాగ్నిప్రమితిసాధనమ్ । దూషణానుమానపి ద్వేధా । దుష్టప్రమితిసాధనం తర్కశ్చేతి । తత్రాద్యం యథా । నేదం స్వ సాధనసమర్థమ్ । ప్రమాణబాధితత్వాదిత్యాది । కస్యచిద్ధర్మస్యాజ్ఞీకారేఽర్థాంతరస్యానుపాదనం తర్కః ।

తర్కస్య పశ్యాజ్గాని

(౧౦) తస్య పశ్యాజ్గాని । ఆపాదకస్యాపాద్యేన వ్యాప్తిః । ప్రతితర్కేణాప్రతిఘాత ఆపాద్యస్యానిష్ఠత్వమ్ । తద్ద్వివిధమ్ । ప్రామాణికహానమప్రామాణికకల్పనం చేతి । తత్రాద్యం త్రేధా । దృష్టాననుమితశ్చుతహానభేదాత్ । ద్వితీయమవ్యదృష్టాననుమితాశ్చుతకల్పనాభేదాత్త్రివిధమ్ । ఏతదేవ కల్ప్యానేకత్వే కల్పనాగౌరవమిత్యుచ్యతే । ఆపాద్యస్య విపర్యయే పర్యవసానం పరస్యాననుకూలత్వం చేతి । ఆపాద్యమనిష్ఠం పునః పశ్యాధా భిద్యతే । ఆత్మాశ్రయత్వమన్యోన్యాశ్రయత్వం చక్రకాశ్రయత్వమనవస్థా కేవలానిష్ఠం చేతి । తద్భేదాత్ తదాపాదనరూపస్తర్కోఽపి పశ్యావిధః । తత్ర తస్యైవోత్పత్తిజ్ఞప్యర్థమ్ తదుత్పత్తిజ్ఞప్యేక్షాజ్ఞీకారే స్వాపేక్షయా పూర్వభావిత్వరూపమాత్మాశ్రయత్వమాపాద్యతే । యది ఘటోఽయమస్యైవ ఘటస్యోత్పాదకః స్వాత్తర్హి స్వతోఽపి పూర్వభావీ స్వాత్ । యద్యస్య కారణం తత్తోఽపి పూర్వభావి దృష్టమ్ । యథా పటకారణం తంతవస్తదపేక్షయా పూర్వభావినః । న చాత్ర ప్రతికూలస్తర్కోఽస్తి । యది ఘటస్య ఘట ఏవ కారణం న స్వాత్తర్హిదమాపద్యత ఇతి । అనిష్ఠం చేదమ్ । స్వాపేక్షయా పూర్వభావిత్వస్యాప్రామాణికత్వాత్ । వ్యాహతత్వేనాజ్ఞీకర్తుమనుచితత్వాచ్చ । పూర్వభావిత్వం హి తదభావవతి కాలే భావః । న చ స్వాభావవతి కాలే స్వయం భవతీతి

న వ్యాహతమ్ । న చేత్పూర్వభావిత్వమజ్ఞీక్రియతే తదా న స్వస్య స్వయం కారణమ్ । న చైవమేవాపాదకం ప్రత్యాపాదయితుం
శక్యత ఇతి పశ్యాజ్ఞాని । ఏవం జ్ఞప్తావపి తజ్ఞానస్య తజ్ఞానం ప్రతి పూర్వభావిత్వమాపాద్యమ్
ద్వయోరితరేతరకారణత్వాజ్ఞీకారే త్వన్యోన్యావేక్షయా పూర్వభావిరూపమన్యోన్యాశ్రయత్వమాపాద్యమ్ । బహూనాం
చక్రవత్కార్యకారణభావాభ్యుపగమే పూర్వభావిత్వలక్షణం చక్రకాశ్రయత్వమ్ । అనవస్థితాసిద్ధకారణావేక్షాయాం
మూలక్షయాపరనామకప్రతీతకార్యవిలోపలక్షణానవస్థా ।

(౧౧) కేవలానిష్ఠాపాదనమపి త్రేధా । దృష్టానుమితశ్చుతహాపాదనభేదాత్ । అదృష్టానుమితాశ్చుతకల్పనాపాదనభేదాచ్చ ।
ఏతదేవ కల్పానేకత్వే కల్పనాగౌరవమిత్యుచ్యతే । దృష్టహానం యథా యది పర్వతో నిరగ్నికస్తర్హి నిర్దూమః స్యాదితి ।
ఏవమన్యస్యాప్యదాహరణం శాస్త్రే దృష్టవ్యమ్ । అనుమానత్వేఽపి తర్కస్యాపాదకాసిద్ధిరదూషణమ్ । పరాభ్యుపగమమాత్రస్య
తత్ర సిద్ధిపదార్థత్వాత్ ।

(౧౨) ఏవమాపాద్యస్య ప్రమాణవిరోధోఽపసిద్ధాంతశ్చ న దూషణమ్ । నిర్దూమా భవతీత్యసాధనాత్ । యథా సాధనానుమానే న
వ్యాప్తిమాత్రం నాపి పక్షధర్మతామాత్రం సాధ్యప్రమితిసాధనం కింతు మిలితమేవ । ఏవమనిష్ఠాపాదనం విపర్యయే పర్యవసానం
చోభయం మిలితమేవానుమితిసాధనం భవతీతి తర్కస్య ప్రామాణ్యముపపద్యతే । సోఽయం క్వచిద్విపరీతశఙ్కానిరసనద్వారేణ
ప్రమాణానామనుగ్రహకోఽపి భవతీతి ।
వ్యతిరేకవ్యాప్తిః అప్రయోజకతా

(౧౩) కేవలాన్వయికేవలవ్యతిరేక్యన్వయవ్యతిరేకిభేదాత్ప్రవిధమనుమానమిత్యేకే । సాధ్యధర్మవిశిష్టో ధర్మీ పక్షః । తత్ర వ్యాప్త్యా
వర్తమానమ్ । నిశ్చితసాధ్యసమానధర్మాధర్మీ సపక్షః । తత్ర సర్వస్మిన్నేకదేశే వర్తమానమ్ । సాధ్యతత్సాధనధర్మరహితో ధర్మీ
విపక్షః । తద్రహితం కేవలాన్వయి । తద్వివిధమ్ । సర్వసపక్షతదేశదేశవృత్తిభేదాత్ । శబ్దోఽభిధేయః ప్రమేయత్వాదితి
సపక్షవ్యాపకమ్ । సర్వస్మిన్నభిధేయతయా సమృత్తిపన్నే ప్రమేయత్వస్య వృత్తిః । గుణత్వాదితి సపక్షకదేశవృత్తి । రూపాదౌ
వృత్తిర్ఘటాదావృత్తిః ।

(౧౪) ద్వివిధా కిల వ్యాప్తిః । అన్వయతో వ్యతిరేకతశ్చేతి । సాధనస్య సాధ్యేన వ్యాప్తిరన్వయః । సాధ్యాభావస్య సాధనాభావేన
వ్యాప్తిర్వ్యతిరేకః । తత్రాన్వయ కేవలమన్వయ ఏవాస్తి । యత్రమేయం తదభిధేయం యథా ఘట ఇతి । న తత్ర వ్యతిరేకః ।
యదభిధేయం న భవతి తత్రమేయం న భవతీతి నిదర్శనాభావాత్ । సర్వస్యావ్యభిధేయత్వేనానభిధేయాసంభవాత్ ।
తేనైతత్కేవలాన్వయీత్యుచ్యతే ।

(౧౫) పక్షవ్యాపకమవిద్యామానసపక్షం సర్వస్మాద్విపక్షాద్వ్యావృత్తం కేవలవ్యతిరేకీ । యథా జీవచ్ఛరీరజాతం సాత్మకం
ప్రాణాదిమత్త్వాదితి । అన్య హి యత్సాత్మకం న భవతి తత్రమాణాదిమన్న భవతి యథా ఘట ఇతి వ్యతిరేక ఏవాస్తి । న తు
యత్ప్రామాణాదిమత్తత్సాత్మకమిత్యన్వయః । సర్వస్యాపి జీవచ్ఛరీరస్య పక్షత్వాత్ । అన్యస్య సర్వస్య నిరాత్మకత్వాత్ ।
తేనైతత్కేవలవ్యతిరేకీత్యుచ్యతే ।

(౧౬) పక్షవ్యాపకం సపక్షవృత్తి సర్వవిపక్షవ్యావృత్తమన్వయవ్యతిరేకీతి । తదపి ద్వివిధమ్ । సర్వసపక్షతదేశదేశవృత్తిభేదాత్ ।
శబ్దోఽనిత్యః కృతకత్వాదితి సపక్షవ్యాపకమ్ । సర్వస్మిన్ననిత్యే కృతకత్వస్య వృత్తిః । పర్వతోఽగ్నిమాంధూమవత్త్వాదితి
సపక్షకదేశవృత్తి । అగ్నిమిత్యపి క్వచిద్వృత్తిః । క్వచిచ్ఛావృత్తిః । ఇదం హి యద్దూమవత్తదగ్నిమద్యథా మహానసః ।
యదగ్నిమన్న భవతి తద్దూమవన్న భవతి యథా హృద ఇతి వ్యాప్తిద్వయసద్భావాదన్వయవ్యతిరేకీత్యుచ్యతే ।

ప్రమాణపద్ధతి

(౧౭) తదిదమసత్ । వ్యతిరేకవ్యాప్తిః ప్రకృతసాధ్యసిద్ధావనుపయోగాత్ । న హి భావేన భావసాధనేభావస్యాభావేన వ్యాప్తిరుపయుజ్యతే । వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోర్దైవ్యధికరణ్యం చైవ సతి స్యాత్ । కథం తర్హి కేవలవ్యతిరేకిణః శాస్త్రే సంవ్యవహారః । ఇత్థమ్ । తత్రాపి యత్ప్రాణాదిమత్తత్సాత్మకమిత్యేవ వ్యాప్తిః । కింతు వ్యాప్తిగ్రహణస్థానస్థైర్య విప్రతిపత్తివిషయత్వప్రాప్త్యా సా దర్శయితుమశక్త్యాభూత్ । తతోఽనుమానేన తాం సాధయితుం వ్యతిరేకవ్యాప్తిరుపన్యస్యతే । ప్రాణాదిమత్త్వాదితి ప్రయుక్తే కథమస్య వ్యాప్తిరిత్యాకాంక్షాయాం ప్రాణాదిమత్త్వం సాత్మకత్వేన వ్యాప్తమ్ । తదభావవ్యాపకాభావప్రతియోగిత్యాత్ । యద్యదభావవ్యాపకాభావప్రతియోగి తత్తేన వ్యాప్తమ్ । యథా ధూమవత్త్వమగ్నిమత్త్వేనేత్యస్యార్థస్య వివక్షితత్వాత్ । అన్వయవ్యతిరేకిణి తు వ్యతిరేకవ్యాప్తరనుపయుక్తైవ । వివక్షితవ్యాప్తిః ప్రత్యక్షాదిసైవ సిద్ధత్వాత్ । వ్యభిచారాభావదర్శనముఖేన కథచ్ఛేదుపయుజ్యతే వేతి ।

పరార్థానుమానే పశ్చాదయవనియమో నాస్తి

(౧౮) పునరనుమానం ద్వివిధమ్ । స్వార్థం పరార్థం చేతి । తత్ర పరోపదేశమనవేక్ష్య యత్స్వయమేవ వ్యాప్తిజ్ఞానతత్సమ్రణసహితం లింగజ్ఞానముత్పద్యతే తత్సాన్వార్థానుమానమ్ । యత్తు పరోపదేశావేక్ష్యముత్పద్యతే తత్పరార్థానుమానమ్ । తజ్జనకత్వాత్పరోపదేశోఽపి పరార్థానుమానమితి క్వచిదుపచర్యతే । పరోపదేశస్థు పశ్చాదయవవాక్యానీతి సైయ్యాయికాదయః ప్రతిజ్ఞాహేతుదాహరణోపనయనిగమనాన్యవయవాః । ఏత ఏవ పైశేషికైః ప్రతిజ్ఞోపదేశనిదర్శనానుసంధానప్రత్యామ్నాయా ఇత్యుచ్యంతే । తత్ర పక్షవచనం ప్రతిజ్ఞా । యథా పర్వతోఽగ్నిమానితి । తత్ర ధర్మిణముద్దిశ్య పశ్చాద్ధర్మో విధాతవ్యః । సాధనత్వఖ్యాపకవిభక్త్యంతం లింగవచనం హేతుః । యథా ధూమవత్త్వాదితి । వ్యాప్తిగ్రహణస్థలం దృష్టాంతః । స ద్వివిధః । సాధర్మ్యదృష్టాంతో వైధర్మ్యదృష్టాంతశ్చేతి । తత్రాన్వయవ్యాప్తిగ్రహణస్థలం సాధర్మ్యదృష్టాంతః । యథా ధూమానుమానే మహానసః । వ్యతిరేకవ్యాప్తిగ్రహణస్థలవైధర్మ్యదృష్టాంతః । యథా తత్తైవ మహాపూదం ఇతి । సమ్యగ్యాప్తిప్రదర్శనపూర్వకం దృష్టాంతాభిధానముదాహరణమ్ । తద్ ద్వివిధమ్ । సాధర్మ్యదాహరణమ్ వైధర్మ్యదాహరణం చేతి । అన్వయవ్యాప్తిప్రదర్శనపూర్వకం సాధర్మ్యదృష్టాంతాభిధానం సాధర్మ్యదాహరణమ్ । యథా యో యో ధూమవాన్స సోఽగ్నిమాన్యథా మహానస ఇతి । వ్యతేకవ్యాప్తిప్రదర్శనపూర్వకం వైధర్మ్యదృష్టాంతాభిధానం వైధర్మ్యదాహరణమ్ । యథా యోఽగ్నిమాన్స భవతి స ధూమవాన్స భవతి । యథా మహాపూద ఇతి । దృష్టాంతే ప్రసిద్ధానిభావస్య లింగస్య పక్షే వ్యాప్తిరవ్యాపకం వచనముపనయః । సోఽపి దృష్టాంతానుసారేణ ద్వివిధః । తత్ర మహానస ఇవ పర్వతో ధూమవానితి సాధర్మ్యపనయః । న చ పూద ఇవాయం నిర్దుమః పర్వత ఇతి వైధర్మ్యపనయః । పునః సహేతుకం పక్షవచనం నిగమనమ్ । యథా తస్మాత్పర్వతోఽగ్నిమానితి ।

(౧౯) ప్రతిజ్ఞాహేతుదాహరణోపనయనిగమనాని వా త్రయ ఏవావయవా ఇతి భాట్టాః । ఉదాహరణోపనయో ద్వావేవేతి బోధాః । తదేతదసత్ । వ్యాప్తిద్వైవిధ్యనిరాకరణేనోదాహరణోపనయద్వైవిధ్యస్యాపి నిరాకృతత్వాత్ । నియమానుపత్తేశ్చ । న హేదం వాక్యమాగమతయా వ్యాప్త్యాదిబోధకమ్ । యేనాకాంక్షాద్యనుసారేణ పశ్చాదయవాదినియమః స్యాత్ । పరస్య పరస్మిన్నాప్త్యనిశ్చయాత్ । నిశ్చయే వా ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ పూర్వేర్వేత్వాద్యభిధానవైయర్థ్యార్థ్యాత్ । కింతు గృహీతవ్యాప్త్యాదేః పురుషస్య తత్సాన్వైకత్వాదినాఽగృహీతవ్యాప్త్యాదేస్తు తజ్జిజ్ఞాసాజనకత్వేనోపయుజ్యతే । వ్యాప్తిస్మరణాదికం చైత్రేశ్చతుర్భిరపి ప్రకారైర్బవదనుభూయతే । తత్త్రిమనేన నియమేన ।

(౨౦) సంభవంతి చాన్యోఽపి ప్రకారాః । పర్వతోఽగ్నిమాంధూమవత్త్వాన్మహానసవదితి వా । ధూమవాన్పర్వతోఽగ్నిమానితి హేతుగర్భం పక్షవచనం వా । వివాదేనైవ ప్రతిజ్ఞాసిద్ధం కుతః పర్వతోఽగ్నిమానితి ప్రశ్నే ధూమవత్త్వాదితి హేతుమాత్రం వా । పర్వతస్యాగ్నిమత్త్వే కిం ప్రమాణమితి పుష్టి ధూమవత్త్వమితి లింగోక్తిమాత్రం వా । ధూమవన్మహానసవత్పర్వతోఽగ్నిమానితి

ప్రమాణపద్ధతి

సప్రతిజ్ఞం హేతుగర్భం దృష్టాంతవచనం వా । అగ్నిరవ్యాప్యో ధూమోఽత్ర పర్వతేఽస్తీత్యుపనయో వా ।
వ్యాప్త్యాదిమద్భూమవత్త్వాత్పర్వతోఽగ్నిమానితి నిగమనం వేతి । సాంవ్యావహారికైశ్చైతే ప్రకారాః సర్వేషు
శాస్త్రేష్విత్యేవంప్రకారమనుమానమితి ।

ఉపపత్తిదోషాః

(౨౧) అథ నిర్దోషోపపత్తిరనుమానమిత్యుక్తమ్ । కే తత్తోపపత్తిదోషాః । యత్సద్భావే లిజ్గాభిమతం జ్ఞానమేవ న జనయతి
సంశయవిపర్యయౌ వా కరోతి తే దోషాః । తే ద్వివిధాః । అర్థవచనదోషభేదాత్ । తత్ర సాక్షాదుపపత్తిరేవ దోషో విరోధాసజ్గతీ ।
తద్వార్తా వచనస్యాపి । వచనదోషో న్యూనాధిక్యే । వచనద్వారేణార్థస్యాపి । తత్ర యోగ్యతాభావో విరోధః ।
ఆకాఙ్క్షావరహోఽసజ్గతీః । అవశ్యవక్తవ్యస్యైకదేశమాత్రవచనం న్యూనమ్ । సన్నిధ్యభావవిశేషః । ఆకాఙ్క్షితస్యైవస్యేన
కరతకార్యస్య వచనమాధిక్యమ్ ।

విరోధప్రకారాః

(౨౨) ఏతే చ విరోధాదయో ద్వివిధాః ।

సమయబంధప్రశ్నస్వపక్షసాధనపరపక్షనిరాకరణాత్మకకథారూపసాధారణ అనుమాననిష్ఠాశ్చ । తత్రానుమాననిష్ఠాస్తావదుచ్యంతే ।
త్రివిధోఽనుమానవిరోధః । ప్రతిజ్ఞాహేతుదృష్టాంతవిరోధభేదేన । తత్ర ప్రమాణవిరోధః స్వవచనవిరోధ ఇతి ద్వివిధః ప్రతిజ్ఞావిరోధః
। ప్రమాణవిరోధోఽపి ద్వేధా । ప్రబలప్రమాణవిరోధః సమబలప్రమాణవిరోధశ్చేతి । హీనబలస్యాసేనైవ బాధితస్యాకించత్కరత్వాత్ ।
ప్రాబల్యం చ ద్వివిధమ్ । బహుత్వేన స్వభావేన చ స్వభాశ్చోపజీవ్యత్వం నిరవకాశత్వమిత్యాదిరూపః । ప్రత్యక్షాదివిరోధభేదేన
ద్వావపి ప్రత్యేకం త్రివిధౌ । సమబలానుమానవిరోధోఽపి ద్వేధా । తేనైవానుమానేనానుమానానాస్తరేణ చేతి । స్వవచనవిరోధోఽపి
ద్వివిధః । అపసిద్ధాంతో జాతిరితి । తత్ర పూర్వాచాయైర్వత్ప్రామాణికతయాభ్యుపగతం తద్విరుద్ధాక్షేపకరోఽపసిద్ధాంతః ।
పూర్వాచార్యవచనస్యాపి స్వయమక్షేకృతత్వేన స్వవచనత్వాత్ ।

(౨౩) స్వవచన ఏవ వ్యాహతిరాజ్ఞతీః । సా త్రివిధా । ఏకకర్తృకే వాక్యే పదయోరవాంతరవాక్యయోర్వా మిథో వ్యాఘాతః
స్వక్రియావిరోధః స్వన్యాయవిరోధశ్చేతి । హేతువిరోధోఽపి ద్వివిధః । అసిద్ధాంతవ్యాప్తశ్చేతి సముచితస్థలే । అవ్యాప్తిస్త్రివిధా ।
లిజ్గస్య సాధ్యేన తదభావేన చ సమ్బంధః సాధ్యసంబంధాభావే సతి తదభావేనైవ సంబంధ ఉభయసంబంధాభావశ్చేతి ।
దృష్టాంతవిరోధోఽపి ద్వివిధః । సాధ్యవైకల్యం సాధనవైకల్యం చేతి । హేత్వాదౌ స్వవచనవిరోధోఽసిద్ధ్యాదివైవ సజ్గహిత ఇతి
నోక్తః ।

ఏవమసజ్గతీన్యూనాధిక్యాన్యపి ప్రతిజ్ఞాహేతుదృష్టాంతసంబంధభేదేన ప్రత్యేకం త్రివిధాని । ఏతేషాముదాహరణాని
కథారూపసాధారణాన్విరోధాదీంశ్చ పరోదీరితనిగ్రహస్థానానామేతేషేషాంతర్భావం వదంతో దర్శయిష్యామః । న
కేవలముపపత్తిదోషాణాం విరోధాదిభిః సజ్గహితః । కిం నామ । నైయ్యాయకనిరూపితాశేషనిగ్రహస్థానానాం వక్తుదోషాభ్యాం
యుతేషేషాంతర్భావః । తతశ్చ విరోధాసజ్గతీ న్యూనాధిక్యే సంవాదానుక్తి ఇతి షడేవ నిగ్రహస్థానాని । విప్రతిపన్నప్రమేయాక్షేపకారాః
సంవాదాః । పరబోధనార్థస్యవశ్యం వక్తవ్యస్యావచనమనుక్తిః । కథాయామఖణ్డితాహజ్జరేణ పరేణ పరస్యాహజ్జరఖణ్డితం
పరాజయో నిగ్రహ ఇతి చోచ్యతే । తన్నిమిత్తం నిగ్రహస్థానమ్ । అహజ్జరఖణ్డితం చ స్వపక్షసాధనపరపక్షదూషణసజ్గల్పభ్రంశః
। అత ఏవ కథాబాహ్యేని కథాయామవ్యవస్థారోన్మాదాదిదశావన్నాని ఝటితి సంవరణేన తిరోహితోద్భావనావసరాణి
పురస్సూరికానధిక్రతోద్భావితాని చ వ్యవచ్ఛిన్నాని పరోక్షస్వపక్షవ్యయారజ్ఞానం విపరీతజ్ఞానం వా నిగ్రహాః । తల్లిజ్గం
నిగ్రహస్థానమితి వా ।

ప్రమాణపద్ధతి

నిగ్రహస్థానాని

(౨౪) తాని చ ||౧|| ప్రతిజ్ఞాహానిః ||౨|| ప్రతిజ్ఞాంతరమ్ ||౩|| ప్రతిజ్ఞావిరోధః ||౪|| ప్రతిజ్ఞాసన్యాసః ||౫|| హేత్వంతరమ్ ||౬|| అర్థాంతరమ్ ||౭|| నిర్ధకమ్ ||౮|| అవిజ్ఞాతార్థమ్ ||౯|| అపార్థకమ్ ||౧౦|| అప్రాప్తకాలమ్ ||౧౧|| న్యూనమ్ ||౧౨|| అధికమ్ ||౧౩|| పునరుక్తమ్ ||౧౪|| అననుభాషణమ్ ||౧౫|| అజ్ఞానమ్ ||౧౬|| అప్రతిభా ||౧౭|| విక్షేపః ||౧౮|| మతానుజ్ఞా ||౧౯|| పర్యనుజ్యోషేక్షణమ్ ||౨౦|| నిరనుజ్యాయాగః ||౨౧|| అపసిద్ధాంతః ||౨౨|| హేత్వాభాసశ్చేతి ద్వావింశతిః ।

(౨౫) ||౧|| ప్రతిజ్ఞాహానిః || తత్ర యేన యద్యథా సాధ్యత్వాదినా నిర్దిష్టం తేన తస్య తథా పరిత్యాగః ప్రతిజ్ఞాహానిః । యథా పర్యతోఽగ్నిమాన్త్రమేయత్వాదిత్యుక్తేఽనైకాంతికత్వేన చ ప్రత్యుక్తర మా భూత్తర్హి పర్యతోగ్నిమానితి । అయన్తు సంవాద ఏవ ।

(౨౬) ||౨|| ప్రతిజ్ఞాంతరమ్ || ప్రథమమవిశిష్టతయాక్తే సాధ్యభాగే పునర్విశేషణప్రక్షేపః ప్రతిజ్ఞాంతరమ్ । ప్రతిజ్ఞోదాహరణే ప్రయోజ్యభాగో నిగమనం చేతి సాధ్యభాగః । యథా శబ్దోఽనిత్య ఇతి ప్రతిజ్ఞాతే ధ్వనిభిః సిద్ధసాధనత్వోద్భావనే వర్ణాత్మకః శబ్దోఽనిత్యః ఇత్యాది । అత్ర వక్తవ్యమ్ । కిం పూర్వైవ కథాఽనువర్తతేఽథ కథాంతరమ్ । నాద్యః । ఏకస్య సాధనస్య దూషణస్య వా స్థితౌ భజ్గే వా కథాయాః పరిసమాప్తత్వాత్ । సాధనాంతరోపన్యాసస్య వ్యర్థత్వాత్ (స్యావసరాభావాత్) । న చేదం పూర్వోక్తమేవ । తథాత్వే పూర్వదూషణేనైవ దుష్టత్వప్రసజ్గత్ । న ద్వితీయః । తథా సతి ప్రథమమేవ విశిష్టస్యోపాత్తత్వేన ప్రతిజ్ఞాంతరాభావాత్ । వాదే తు కథైక్యేఽపి న నిగ్రహస్థానమ్ । శక్యానివృత్తిపర్యంతం ప్రతివక్తవ్యత్వాత్ । సత్యమ్ । నివృత్తయారపి జల్పవితండయోః పునర్విశేషణం ప్రక్షిప్తతః కో దోష ఇతి చేత్ । అసజ్గత్వాదికమితి బ్రూమః । తదపి కథాబాహ్యత్వాన్న నిగ్రహస్థానమ్ ।

(౨౭) ||౩|| ప్రతిజ్ఞావిరోధః || ఏకవక్త్రుకే వాక్యే పదానామవాంతరవాక్యానాం వా మిథో వ్యాఘాతః ప్రతిజ్ఞావిరోధః । యథా మే మాతా వంద్యేతి । ద్రవ్యం గుణవ్యతిరిక్తత్వాదితి । అయం చ ప్రథమజాతిత్వాత్ । స్వవచనవిరోధ ఏవ ।

(౨౮) ||౪|| ప్రతిజ్ఞాసన్యాసః || స్వోక్తావలాపః ప్రతిజ్ఞాసన్యాసః । యథాఽగ్నిరనుష్ట ఇత్యుక్తే ప్రత్యక్షవిరోధే చాభిహితే బ్రవీతి న మయాఽగ్నిరనుష్ట ఇత్యభిహిత ఇతి । సోఽపి ప్రమాణవిరోధ ఏవ ఉక్తః ప్రమితత్వాత్ ।

(౨౯) ||౫|| హేత్వంతరమ్ || ప్రథమమవిశిష్టతయాక్తే సాధకాంశే పునరధికప్రక్షేపో హేత్వంతరమ్ । హేతురుదాహరణే ప్రయోజకాంశ ఉపనయా దూషణం చేతి సాధకాంశః । యథా శబ్దో నిత్య ఐంద్రియకత్వాదిత్యుక్తే సామాన్యేనానైకాంత్యేఽభిహితే సామాన్యవత్త్వే సతీత్యాది । ఏతత్ప్రతిజ్ఞాంతరనిరాసేనైవ నిరస్తమ్ । ప్రతిజ్ఞాగ్రహణస్యోక్తోపలక్షణత్వేన పృథజ్ న వక్తవ్యం చ । అనుపలక్షణత్వే తూదాహరణాంతరాదికమపి పృథగ్వాచ్యం స్యాత్ । ప్రతిజ్ఞాపదేన సాధ్యాంశ ఏవోపలక్ష్యత ఇతి చేన్న । పైయ్యర్థ్యాత్ । అన్యథా ప్రతిజ్ఞాహాన్యాదావపి కిం విభాగో న క్రియత ఇతి ।

(౩౦) ||౬|| అర్థాంతరమ్ || ప్రకృతానుపయుక్తాన్వితోక్తిరర్థాంతరమ్ । యథా శబ్దో నిత్యః ప్రమేయత్వాదిత్యత్ర ప్రమేయత్వం హేతుః । హేతుశబ్దశ్చ హినోతేర్థాతోస్తున్ప్రత్యయే కృతే సతి కృదంతం పదమిత్యాది । ఇదమనాకాఙ్గీతత్వాదసజ్గతిరేవేతి ।

(౩౧) ||౭|| నిరర్థకమ్ || అవాచకపదప్రయోగో నిరర్థకమ్ । యథా శబ్దో నిత్యః కచటతపానాం జబగడదత్వాదిత్యాది । ఇదం త్వనుక్తిరేవ ।

ప్రమాణపద్యతి

(౩౨) ॥౮॥ అవిజ్ఞాతార్థమ్ ॥ త్రివారముక్తిః పరిషత్ప్రతివాదిభ్యామవిజ్ఞాతార్థవాచకపదమవిజ్ఞాతార్థమ్ । యథా
కశ్యపతనయాధృతిహేతురయం త్రినయనతనయాసనసమాననామధేయయుక్త ఇత్యాది । తద్ధ్వజవత్త్వాదిత్యాది ।
ఇదమవ్యనుక్తిరేవ ।

(౩౩) ॥౯॥ అపార్థకమ్ ॥ అనన్వితవాచకపదాదిప్రయోగోఽపార్థకమ్ । యథా కుండమజాజినం దశదాడిమాని షడపూపా ఇత్యాది
। ఇదం చ స్ఫుటమసజ్గతమ్ ।

(౩౪) ॥౧౦॥ అప్రాప్తకాలమ్ ॥ క్రమవిపర్యాసోఽప్రాప్తకాలమ్ । యథా కృతకత్వాదనిత్యః శబ్ద ఇత్యాది । ఇదం కిశ్కేన్న
నిగ్రహస్థానమ్ । ప్రవృత్తిసామర్థ్యాదర్థవత్ప్రమాణమిత్యాదిసంవ్యవహారాత్ । నిగ్రహస్థానం త్వసజ్గతిరేవ ।

(౩౫) ॥౧౧॥ న్యూనమ్ ॥ అవశ్యోపాదేయానామన్యతమానుపాదనం న్యూనమ్ । యథా పర్వతోఽగ్నిమాన్మహాసనవదిత్యాది ।
ఏతన్న్యూనమేవ ।

(౩౬) ॥౧౨॥ అధికమ ॥ అన్వితోపయుక్తపునరుక్తకృతకార్యప్రయోగోఽధికమ్ । యథా
పర్వతోఽగ్నిమాంధూమవత్త్వాత్ప్రకాశవిశేషవత్త్వాచ్ఛేత్యాది । ఏతదధికమేవ ।

(౩౭) ॥౧౩॥ పునరుక్తమ్ ॥ ప్రతీతార్థస్య పునః స్వపచసేన ప్రయోజనం వినాఽభిధానం పునరుక్తమ్ । యథా
పర్వతోఽగ్నిమాంత్యాది । ఏతదధికమేవ

(౩౮) ॥౧౪॥ అననుభాషణమ్ ॥ వాదినోక్తస్య ప్రాశ్నిక్షర్విజ్ఞాతార్థస్య వాదినా పరిషదా వా పునరనూద్య దత్తస్యోచ్ఛారణయాగ్యస్య
స్వాజ్ఞానమనావిష్కర్వతా కథామవిచ్ఛిందతా యదప్రత్యుచ్ఛారణం తదననుభాషణమ్ । తత్ప్రశ్నవిధమ్ ।
యత్తదిత్యాద్యనువాదో దూష్టైకదేశానువాదః కేవలం దూషణోక్తిరన్యథానువాదస్తూష్టింభావశ్చేతి । తత్ప్రత్యయం న్యూనమ్ ।
చతుర్థమసజ్గతమ్ । షష్ఠమమనుక్తిః ।

(౩౯) ॥౧౫॥ అజ్ఞానమ్ ॥ వాదినా త్రివారమభిహితస్య పరిషదా విజ్ఞాతార్థస్య వాక్యస్యార్థాప్రతిపత్తిరజ్ఞానమ్ ।

(౪౦) ॥౧౬॥ అప్రతిభా ॥ వాదినోక్తస్య ప్రత్యుత్తరాప్రతిపత్తిరప్రతిభా ।

(౪౧) ॥౧౭॥ విక్షేపః ॥ కేనచిద్వ్యాజేన కథావిచ్ఛేదో విక్షేపః । యథా కథామారభ్యాహ అద్య మే మహాత్మయోజనమస్తి
తస్మిన్నవసితే వక్ష్యామీతి । ఏతత్ప్రయమనుక్తిరేవ ।

(౪౨) ॥౧౮॥ మతానుజ్ఞా ॥ ఇష్టాపాదనం మతానుజ్ఞా । యథా కేనచిత్స్వస్య చోరత్వమభ్యుపేత్య త్వం చోరః పురుషత్వాదిత్యుక్తే
తర్హి తవపి చోరత్వం ప్రసజ్యేతేతి । ఇయమసజ్గతిరేవ ।

(౪౩) పర్యనుయాజ్యోపేక్షణమ్ ॥ అవశ్యోద్భావ్యతయా ప్రాప్తనిగ్రహస్థానానుద్భావనం పర్యనుయాజ్యోపేక్షణమ్ ।
ఇదమవ్యనుక్తాంతర్గతమ్ ।

(౪౪) ||౨౦|| నిరనుయోజ్యానుయోగః || అతన్నిగ్రహప్రాప్తౌ తన్నిగ్రహోద్భావనం నిరనుయోజ్యానుయోగః | స చతుర్విధః | [౧] ఛలమ్

[౨] జాతిః [౩] హాన్యాద్యాభాసః [౪] అప్రాప్తకాలే గ్రహణం చేతి | [౧] తత్ర పరోక్షస్య తదభిప్రేతార్థాంతరం పరికల్ప్య తద్దూషణీన పరోక్షభజ్ఞః ఛలమ్ | యథా గృష్టివివక్షయా గామానయత్యుక్తే పృథివీవివక్షయా గవానయనమశక్త్యమితి | ఏతదసజ్గతమ్ | వివక్షితదూషణస్యైవాకాఙ్కీతత్వాత్ | ఛలవాక్యస్యావ్యర్థాంతరం పరికల్ప్య గవానయనమిత్యనన్వితమితి దూషణసంభవేన స్వన్యాయవిరోధేఽవ్యంతర్భవతి ఛలమ్ |

జాతయః

(౪౫) ||౨౦|| [౨] జాతిః | సిద్ధమపి దూషణాసమర్థముత్తరం జాతిః | అసామర్థ్యం చ ద్వివిధమ్ | సాధారణమసాధారణం చ | తత్ర సాధారణం స్వవ్యాహతిః | అసాధరణం తు యుక్తాఙ్కహీనత్వమయుక్తాఙ్కాధికత్వమవిషయవృత్తిత్వం చేతి | సా చ సాధర్మ్యవైధర్మ్యైర్నాపకర్షణావర్ణ్యవికల్పసాధ్యప్రాప్త్యప్రాప్తిప్రసజ్గప్రతిదృష్టాంతానుత్పత్తిసంశయప్రకరణాహేత్వర్థావత్త్వవిశేషోపపత్త్యవలబ్ధ్యనుపలబ్ధినిత్యానిత్యకార్యసమభేదాచ్చతురవింశాతిధా | తత్ర వాదినా స్థాపనాయ హేతౌ ప్రయుక్తేనభ్యుపేతయుక్తాఙ్గేన ప్రతిపక్షోద్భావనం ప్రతిధర్మసమా జాతిః | సా చ ప్రత్యక్షాభాసాదిభేదేన బహువిధా |

(౪౬) ||౨౦|| [౨] ౧. సాధర్మ్యసమః || తత్ర వ్యాప్తిహీనేనానుమానేన యత్ప్రతిపక్షబోధనం తద్ద్వివిధమ్ | సాధర్మ్యేణ వైధర్మ్యేణ చ | తత్ర సాధర్మ్యేణ ప్రత్యవస్థానం సాధర్మ్యసమః ప్రతిషేధః | యథా యది మహానససాధర్మ్యాద్ధూమవత్త్వాదగ్నిమాన్సర్వత ఇష్యతే తర్హి హృదసాధర్మ్యాద్ ద్రవ్యత్వాదనగ్నిరపి కిం నేష్యత ఇతి | హృదవైధర్మ్యాద్ధూమవత్త్వాత్సర్వతోఽగ్నిమానిష్యతే తర్హి మహానసవైధర్మ్యాత్సర్వతత్వాదనగ్నిః కిం నేష్యత ఇతి | అత్ర వ్యాప్తిలక్షణయుక్తాఙ్కరాహిత్యమేవ ప్రథమముద్భావ్యమ్ | న తు జాతిత్వమ్ | పరచిత్తవర్తినో వ్యాప్త్య

(౪౭) ||౨౦|| [౨] ౨. వైధర్మ్యసమః || వైధర్మ్యేణ ప్రత్యవస్థానం వైధర్మ్యసమః ప్రతిషేధః | యథా యది నభ్యుపగమస్యాద్యపి జ్ఞాతుమశక్త్యత్వాత్ | యదా తు పరో బ్రూయాత్సాధర్మ్యవైధర్మ్యమాత్రం ప్రయోజకం కిం వ్యాప్త్యేతి | తదా వక్తవ్యమ్ ఏవం సతి నేదం సాధకం సత్ప్రతిపక్షితత్వాదితి | త్వదనుమానస్యాపి వ్యాప్తిహీనేన సాధర్మ్యేణ వైధర్మ్యేణ వా ప్రతిపక్షసంభవాద్వాధూత ఇతి | తథా చ ప్రతిషేధధే స్వన్యాయవిరోధాత్మకత్పతీయజాతావంతర్భావః |

(౪౮) ||౨౦|| [౨] ౩. ఉత్కర్షసమః || వాదిసాధనసామర్థ్యేన సాధనస్యేవ వ్యాప్తిం వినా కస్యచిదనిష్ఠధర్మస్య దృష్టాంతాత్పక్ష ఉత్కర్ష ఉత్కర్షసమః | యది ధూమవత్త్వాన్మహానసవదగ్నిమాన్సర్వతస్తర్హి తత ఏవ తద్బదేవ స్థాల్యాదిమానపి స్వాదితి | అత్రాపి వ్యాప్తివైకల్యాత్తర్కాభాసోఽయమిత్యుత్తరం వక్తవ్యమ్ | సాహచర్యమాత్రేణ తర్కస్య ప్రవృత్తేః కిం వ్యాప్త్యేతి వదతః స్వన్యాయవిరోధేన వ్యాధూత ఇతి |

(౪౯) ||౨౦|| [౨] ౪. అపకర్షసమః || పక్షాదిష్టధర్మాపకర్షణమపకర్షసమ ఇత్యేకే | యథా శబ్దోఽనిత్యః కృతకత్వాదిత్యుక్తే తత ఏవ తద్బదేవ శబ్దః శ్రావణోఽపి భూదితి | అత్ర వక్తవ్యమ్ | కిమిదం సాధనముతాపాదనమితి | నాద్యః | అర్థాంతరత్వేన నిరనుజ్యానుయోగత్వాభావాత్ | ద్వితీయే తూత్కర్షసమ ఏవాయమ్ | న హి భావోత్కర్షోఽభావోత్కర్ష ఇత్యేతావతా భేదః సంభవతి | ఉదయనస్తు దృష్టాంతే సాధ్యేన సాధనేన వా సహచరితస్య కస్యచిద్ధర్మస్య నివృత్త్యా పక్షే తయోరన్యతరాభవసాధనమపకర్షసమ ఇత్యాహ | యథా మహానసేఽగ్నిమత్త్యేన ధూమవత్త్యేన వా సహదృష్టస్య స్థాల్యాదిమత్త్వస్య పర్వతేభావాత్తయోరన్యభావః | తత్ర సాధ్యాభావసాధనే సత్ప్రతిపక్షత్వం బాధో వాఽఽరోహః |

సాధనాభావసాధనే త్వసిద్ధిరితి । ఇదమవ్యసత్ । సాధ్యాభావసాధనే సాధర్మ్యసమప్రకరణసమాభ్యాం భేదాభావప్రసజ్గత్ । తస్మాద్వ్యాప్త్యనవేక్షయా పక్షే సాధనాభావసాధనమేవాపకర్షసమః । తత్ర వ్యాప్త్యభావః సాధనగ్రహకప్రమాణవిరోధశ్చిత్త్యుత్తరం వాచ్యమ్ । సాహచర్యమేవ ప్రయాజకం కిం వ్యాప్త్యాదిసేతి బ్రువాణం ప్రతి స్వన్యాయవిరోధ ఇతి ।

(౫౦)॥౨౦॥ [౨] ౫. వర్ణ్యసమః ॥ పక్షవద్ దృష్టాంతస్యాపి సాధ్యత్వచోదనం వర్ణ్యసమ ఇత్యేకే । తదసత్ । దృష్టాంతే సాధ్యసాధనవిప్రతిపత్త్యా చోదనే సదుత్తరత్వాత్ । ఏవమేవ చోదనస్య నిర్బిజతయాఽసంభవదుక్తికత్వాత్ । ఏవం తేనైవ హేతునా సాధ్యత్వచోదనమపి నిరబీజమ్ । పక్షే హేతుః సాధ్యేన సహచరిత ఉపలబ్ధో దృష్టాంతస్యాపి తదాపాదయతీత్యేవం చోదనాయాముత్కర్షసమ ఏవ । పక్షే దృష్టాంతే చోత్కర్షణమిత్యేతావతా భేదేతిప్రసజ్గః । సాధ్యసమాచ్య భేదాభావః । తస్మాత్పక్షమాత్రవివక్షితాసిద్ధార్థత్వాదిరూపవద్ధేతుమత్త్వతదభావయోర్ద్వైష్టాంతస్య సాధ్యత్వాపాదనం వర్ణ్యసమ ఇత్యుదయనః । యథాఽసిద్ధార్థం ధూమవత్త్వం పర్వత ఇవ మహానసేఽస్తి చేత్సేఽపి సాధ్యవత్తయా సాధ్యః స్యాత్ । న చేత్సాధనవత్తయా సాధ్యః స్యాదితి । అత్రాపి హేతుస్వరూపస్య సద్భూతమాత్రేణ దృష్టాంతత్వోపపత్తౌ రూపవిశేషచింతావ్యర్థేతి వాచ్యమ్ । తదావశ్యకత్వాభ్యుపగమే తు స్వన్యాయవిరోధ ఇతి ।

(౫౧)॥౨౦॥ [౨] ౬. అవర్ణ్యసమః ॥ దృష్టాంతవత్పక్షస్యాప్యసాధ్యత్వచోదనమవర్ణ్యసమ ఇత్యేకే । అత్రాపి సిద్ధత్వాభిమానేన చోదనే సదుత్తరమ్ । అన్యథా నిర్బిజత్వం । సాధనసాహచర్యబలేనాపాదనే తూత్కర్షసమ ఏవ । తస్మాద్ద్వైష్టాంతమాత్రవివక్షితసిద్ధార్థత్వాదిరూపవద్ధేతుమత్త్వతదభావయోః పక్షస్యాసాధ్యత్వచోదనమవర్ణ్యసమ ఇత్యుదయనః । యథా సిద్ధార్థం ధూమవత్త్వం మహానస ఇవ పర్వతే వర్తతే చేత్సాధ్యస్య సిద్ధత్వాదసాధ్యత్వమ్ । న చేదుపాయాభావాసాధ్యత్వమితి । అస్యాపి పూర్వవదంతర్భావో వాచ్య ఇతి ।

(౫౨)॥౨౦॥ [౨] ౭. వికల్పసమః ॥ ధర్మాణాం ధర్మాంతరవ్యభిచారదర్శనేన సాధనస్యాపి సాధ్యవ్యభిచారచోదనం వికల్పసమః । యథా కృతకత్వాదివిశేషేఽపి కిశ్చేన్మూర్తం దృష్టం ఘటాది కిశ్చేదమూర్తం రుపాది యథా కృతకమపి కిశ్చేన్నిత్యం కిం న స్యాదితి । అత్ర శబ్దామాత్రం చేత్సదుత్తరమేవ । ఉపాధ్యభావాదినా సమాధేయం ధర్మాంతరవ్యభిచారేణాస్యాపి వ్యభిచారసాధనం చేద్ధర్మాంతరవ్యభిచారో హేతుర్వా స్యాద్ దృష్టాంత వా । ఆద్యే వ్యాప్త్యభావో వక్తవ్యః । ద్వితీయే హేత్వభావాన్మునమ్ । హేతోరనన్యత్వాదిహేతువజ్జీకారే ప్రతిదృష్టాంతసమసాఙ్కర్యమ్ । ధర్మత్వాదిహేత్వనజ్జీకారే వ్యాప్త్యభావ ఏవ । తదజ్జీకారే తు స్వన్యాయవిరోధ ఇతి

(౫౩)॥౨౦॥ [౨] ౮. సాధ్యసమః ॥ సాధ్యవద్ దృష్టాంతస్యాపి సాధ్యత్వచోదనం సాధ్యసమ ఇత్యేకే । తదసత్ । విప్రతిపత్త్యా చోదనే సదుత్తరత్వాత్ । ఏవమేవ చోదనేఽసంభవదుక్తికత్వాత్ । తేనైవ హేతునా సాధ్యత్వాపాదనేఽప్యేవమేవ । వర్ణ్యసమవదీజోపపాదనే తు తదభేదః । తస్మాత్ప్రీడికృతధర్మ్యాదివిషయస్య లిజ్గస్య ధర్మ్యాదావప్రయాజకత్వే సాధ్యేఽపి తథాత్వప్రసజ్గత్తేనైవ హేతునా ధర్మ్యాదేరపి సాధ్యత్వాపాదనం సాధ్యసమ ఇత్యుదయనః । వ్యాప్తివక్షధర్మవత్తయైవ ప్రయాజకత్వోపపత్తేస్తత్సిద్ధతామాత్రేణ సాధనాజ్గత్వసమ్మవాత్తేనైవ హేతునా సాధనమిత్యుత్తరం వాచ్యమ్ । తదజ్జీకారే తు స్వన్యాయవిరోధ ఇతి ।

(౫౪)॥౨౦॥ [౨] ౯ - ౧౦. ప్రాప్తిసమః ॥ అప్రాప్తిసమః ॥ సాధనస్య సాధ్యప్రాప్తిపక్షనిరాసేన తస్య సాధనత్వభజ్గః ప్రాప్తిసమః । అప్రాప్తిపక్షనిరాసేన తద్భజ్గేఽప్రాప్తిసమః । కృతిజ్ఞప్తిసాధారణమిదం జాతిద్వయమ్ । యథా ధూమజ్ఞానమగ్నిజ్ఞానం ప్రాప్య జనయతి చేత్సతైవ ప్రాప్తిరితి తస్య ప్రాక్ సిద్ధత్వాన్మోత్పాదకమ్ । తథా ధూమజ్ఞానమగ్నిం ప్రాప్య జ్ఞాపయతి చేత్తర్హస్యస్యాః ప్రాప్తీరసంభవాద్విషయవిషయిభావే వక్తవ్యే ధూమజ్ఞాన ఏవాగ్నిః స్ఫురణాన్న తజ్జ్ఞాపకత్వమితి ప్రాప్తిసమః ।

అప్రాప్యోత్పాదకత్వం జ్ఞాపకత్వం చేత్తన్న । క్వప్యదర్శనాత్ । న హ్యప్రాప్యోగ్నిః కాష్ఠం దహతి । నాపి ప్రకాశ్యమప్రాప్య ప్రదీపః
ప్రకాశయతి । అతిప్రసజ్గశ్చాన్యథేత్యప్రాప్తిసమః । అత్ర కృతౌ
సామర్థ్యలక్షణప్రాప్తిసద్భావేనాతిప్రసజ్గభావాత్సవరూపప్రప్తిరనవీక్షితేవ । జ్ఞప్తావపి
తద్వ్యాప్తలిజ్గవిషయత్వరూపప్రాప్తిసద్భావేనాతిప్రసజ్గభావాద్విషయవిషయిభావోఽనవీక్షిత ఏవేత్యుత్తరం వాచ్యమ్ ।
ఏతదనజ్గీకృత్య స్వరూపప్రాప్త్యాదికమవీక్షమాణస్య స్వన్యాయేన వ్యాఘాత ఇతి ।

(౫౫)॥౨౦॥ [౨] ౧౧. ప్రసజ్గసమః ॥ అనవస్థాభాసప్రసజ్గసమః । యథా పర్వతస్యోత్పాదకం వాచ్యమ్ । తస్యాపీత్యనవస్థా । ఏవం
పర్వతస్య జ్ఞాపకం వాచ్యం తస్యాపీత్యనవస్థేతి అత్ర సిద్ధవిషయత్వేనావస్థానసమ్మేషేన మూలక్షయాభావాదోషత్వమితి వాచ్యమ్ ।
తదనజ్గీకారే తు స్వన్యాయవిరోధ ఇతి ।

(౫౬)॥౨౦॥ [౨] ౧౨. ప్రతిదృష్టాంతసమః ॥ ప్రతిదృష్టాంతేన ప్రత్యవస్థానం ప్రతిదృష్టాంతసమ ఇత్యేకే । తదసత్ ।
సాధర్మ్యసమాదావపి తద్భావాత్ । యథా శబ్దోఽనిత్య ఐంద్రియకత్వాదిత్యుక్తి వదతి । యది
ఘటదృష్టాంతేనైంద్రియకత్వాదనిత్యస్తర్హి సామాన్యదృష్టాంతేన నిత్యః కిం న స్యాదితి । వ్యభిచారచోదనాభిప్రాయేణ ప్రవృత్తీర్న
సాధర్మ్యసమాదిసాజ్గర్యమితి చేన్న । అస్య సదుత్తరత్వాత్ । తస్మాద్దేతునిరవీక్షేణ ప్రతిదృష్టాంతమాత్రేణ
బాధప్రతిరోధయారన్యతరోద్భావనం ప్రతిదృష్టాంతసమ ఇత్యుదయనః । యథా యది మహానసదృష్టాంతేనాగ్నిమానిష్యతే తర్హి
హృదదృష్టాంతేనానగ్నికోఽస్త్విత్యాది । అత్ర న్యూనత్వం వాచ్యమ్ । హేతోరనజ్గత్వాభిమానే తు స్వన్యాయవిరోధ ఇతి ।

(౫౭)॥౨౦॥ [౨] ౧౩. అనుత్పత్తిసమః ॥ పక్షాదీనాం ప్రాగుత్పత్తీర్హేతువృత్త్యభావేనాసిద్ధ్యుద్భావనమనుత్పత్తిసమః । యథా
పర్వతస్యోత్పత్తేః ప్రాక్ తత్ర ధూమవత్త్వం న వృత్తమితి భాగాసిద్ధమిత్యాది । అత్రానుత్పన్నస్య పర్వతత్వాభావేనాపక్షత్వాత్తత్ర
వృత్త్యభావో న దోషాయేతి వాచ్యమ్ । న చేదేవం తదా స్వన్యాయవిరోధ ఇతి ।

(౫౮)॥౨౦॥ [౨] ౧౪. సంశయసమః ॥ సత్యపి నిర్ణయకారణే సాధారణధర్మాదిమాత్రేణ సంశయాపాదనం సంశయసమః । యథా
యది ధూమవత్త్వాదగ్నిమత్త్వనిశ్చయస్తర్హి హృదమహానససాధారణేన ద్రవ్యత్వేన తత్సంశయః కిం న స్యాదితి । తత్ర
నిర్ణయకాభావసహకృతస్త్వేన సమానధర్మాదేః సంశయకారణత్వాదత్ర నిర్ణయకసద్భావాదసంశయ ఇతి వాచ్యమ్ । నిర్ణయకం
న సంశయప్రతిబంధకమితి వదతః స్వన్యాయవిరోధ ఇతి ।

(౫౯)॥౨౦॥ [౨] ౧౫. ప్రకరణసమః ॥ ప్రత్యనుమానేన ప్రత్యవస్థానం ప్రకరణసమ ఇత్యేకే । యథా శబ్దోఽనిత్యః
కృతకత్వాదిత్యుక్తి నిత్యః శబ్దః శ్రావణత్వాచ్ఛబ్దత్వవదితి । అత్ర ప్రత్యనుమానస్యాజ్గసాకల్యాభిమానే సదుత్తరమేవ । అన్యథా
సాధర్మ్యసమాద్యంతర్భావః । తస్మాదజ్గీకృతానధికబలేన బాధచోదనం ప్రకరణసమ ఇత్యుదయనః । ఏతదప్యయుక్తమ్ । యథా
ప్రతిదృష్టాంతసమాదావన్యతరచోదనేనైకజాతిత్వం తథా సాధర్మ్యసమాదినాఽప్యేకజాతిత్వసంభవేన పృథ్విరణానుపపత్తిః ।
తదుద్ధారస్తు తద్వదేవ ।

(౬౦)॥౨౦॥ [౨] ౧౬. అహేతుసమః ॥ హేతోః సాధ్యావేక్షయా పూర్వాపరసహ భావనిరాసేనాహేతుత్వచోదనమహేతుసమః । యథా
న తావత్సర్వసాధనం సాధ్యపూర్వమ్ । సాధ్యాభావే తన్నిరూప్య సాధనత్వాయాగాత్ । నాపి సాధనం పశ్యాద్భావి । సాధనాభావే
సాధ్యాయోగాత్ । నాపి ద్వయార్యోగపద్యమ్ । అవిశేషేణ సాధ్యసాధనభావాయోగాదితి । అత్ర కృతౌ పూర్వభావినః సాధనత్వమ్
। సాధనశక్తేః పరనవీక్ష్యత్వాత్ తద్వ్యవహారస్య బుద్ధిస్థేనైవ సాధ్యేనోపపత్తిః । జ్ఞప్తౌ తు యథాయథం పక్షత్రయమపి ।
జ్ఞాతత్వాజ్ఞాతత్వాభ్యాం విశేష ఇత్యుత్తరం వాచ్యమ్ । తదనజ్గీకారే తు స్వన్యాయవిరోధ ఇతి ।

(౬౧)॥౨౦॥ [౨] ౧౭. అర్థాపత్తిసమహ ॥ అర్థాపత్త్యాభాసేన ప్రత్యవస్థామర్థాపత్తిసమః । యథా
పర్వతోఽగ్నిమానిత్యుక్తేఽర్థదాపద్యతేఽన్యదనగ్నిమదితీత్యాది । తథా చ సాధ్యవికలో దృష్టాంత ఇతి
అత్రానుపపద్యమానదర్శనాదుపపాదకే బుద్ధిరర్థాపత్తిః । న చాత్రానుపపద్యమానం కిచ్ఛేదస్తి । అతో నాయం ప్రసజ్గ ఇతి
వాచ్యమ్ । ఉక్తవిపరీతాక్షేపమాత్రమర్థాపత్తిరిత్యజ్ఞేకారే తు స్వన్యాయవిరోధ ఇతి । ఉపపత్తిసమవద్భిజాభావాన్నేదం జాత్యుత్తరమ్

।

(౬౨)॥౨౦॥ [౨] ౧౮. అవిశేషసమః ॥ సాధనప్రతిబంధ్యా తదితరధర్మేణ తద్వతాం సర్వపదార్థానామవిశేషాపాదనమవిశేషసమః ।
యథా యది ధూమవత్త్వాత్పర్వతమహానసయోరగ్నిమత్త్వావిశేషః । తదా సర్వభావానాం సత్త్వాదనిత్యత్వావిశేషప్రసజ్గ ఇతి ।
అత్ర వ్యాప్త్యాదిసదసద్భావాభ్యాం విశేషాన్న ప్రతిబంధీగ్రహణమిత్యుత్తరం వాచ్యమ్ । తదనజ్ఞేకారేణ ప్రవృత్తస్య స్వన్యాయవిరోధ
ఇతి ।

(౬౩)॥౨౦॥ [౨] ౧౯. ఉపపత్తిసమః ॥ ఉభయహేతుపపత్త్యా ప్రత్యవస్థానముపపత్తిసమః ఇత్యేకే । యథా యది
శబ్దస్యానిత్యత్వోపపాదకం కృతకత్వస్తీత్యనిత్యత్వమిష్యతే తర్హి నిత్యత్వోపపాదకమస్పర్శత్వమస్తీతి నిత్యత్వమపి కిం నేష్యత ఇతి ।
ఏతదసత్ । సాధర్మ్యసమాద్యభేదాత్ । తస్మాన్మత్ప్రక్షేపే కిమపి సాధనం భవిష్యతీతి సామాన్యతః ప్రత్యవస్థానముపపత్తిసమ
ఇత్యుదయనః । ఇదమప్యసత్ । కేవలాయా ఏవముక్తిర్నిర్భజత్వాత్ । ప్రమాణోపపాదనే తూపపాదకస్య సాధుత్వే సదుత్తరత్వాత్
। అసాధుత్వే తస్యైవోద్భావ్యత్వేనాజాతిత్వాత్ ।

(౬౪)॥౨౦॥ [౨] ౨౦. ఉపలబ్ధిసమః ॥ నిర్దిష్టహేతుభావేఽపి సాధ్యోపలబ్ధ్యా హేతోరప్రయోజకత్వాభిధానముపలబ్ధిసమ ఇత్యేకే ।
యథా క్వచిద్ధూమవత్త్వాభావేఽప్యగ్నిమత్వోపలబ్ధేరప్రయోజకం ధూమవత్త్వమితి । ఉత్థానబీజాభావాన్నేదం జాత్యుత్తరమ్ ।
కింతు హాన్యాద్యాభాస ఏవ । తస్మాద్వాదివాక్యస్యావధారణే తాత్పర్యమారోప్యోవధారణం వికల్ప్య దూషణముపలబ్ధిసమ
ఇత్యుదయనః । యథా పర్వతోఽగ్నిమానిత్యుక్తే కిం పర్వత ఏవాగ్నిమానేవేతి । నాద్యః । మహానసాదేరప్యగ్నిమత్త్వాత్ । న
ద్వితీయః । కదాచిదనగ్నిమత్త్వాదిత్యాది । ఇదమప్యసత్ । తాత్పర్యంతరారోపేణ సామాన్యఫలత్వాత్ । వికల్పేనోత్థానాన్నీతి చేన్న ।
అవధారణస్యైవ వికల్పేనావధారణతాత్పర్యారోపాపరిహారాత్ । వ్యవచ్ఛేదవాక్యార్థరుచీనామవధారణం స్థితమేవేతి చేన్న ।

తేషామప్యతద్వ్యావృత్త్యజ్ఞేకారేణైవంవిధావధారణస్యానిష్ఠత్వాత్ ।

(౬౫)॥౨౦॥ [౨] ౨౧. అనుపలబ్ధిసమః ॥ ఉపలబ్ధ్యాదివిషయిధర్మాణాం స్వాత్మని వృత్త్యవృత్త్యా
తత్త్వవ్యాఘాతాపాదనమనుపలబ్ధిసమః । యథోపలబ్ధిః స్వాత్మని వర్తతే చేదుపలబ్ధత్వాద్ ఘటాదివదనుపలబ్ధిః । న వర్తతే
చేత్తథాఽపి తద్వదేవేత్యాది । అత్ర విషయాపేక్షయాపలబ్ధిత్వస్య స్వాత్మని వృత్త్యవృత్తిభ్యాం న నివృత్తిరితి వక్తవ్యమ్ ।
తదనజ్ఞేకారే స్వన్యాయవిరోధః స్వక్రియావిరోధో వేతి ।

(౬౬)॥౨౦॥ [౨] ౨౨. నిత్యసమః ॥ విశేషణధర్మస్య తదతద్దూపతావికల్పేన ధర్మిణస్తద్విశిష్టత్వభజ్గో నిత్యసమః । యథా
శబ్దోఽనిత్య ఇత్యుక్తేఽనిత్యత్వం నిత్యమనిత్యం వా । ఆద్యే ధర్మిణో నిత్యత్వాపాతః । ద్వితీయే తన్నాశే పునః శబ్దస్య
నిత్యత్వాపత్తిరిత్యాది । అత్ర స్వపక్షే నిర్వాహంతరవిపక్షయా పరపక్షే దౌర్బల్యపాదనే తాత్పర్యం చేత్సదుత్తరమేవ ।
విశిష్టస్వరూపనిరాకరణం చేత్తదాదౌ నిర్వాహోవాచ్యః । తదనభ్యుపగమేన ప్రవృత్తస్య స్వన్యాయస్వక్రియావిరోధావితీ ।

ప్రమాణపద్ధతి

(౬౭)॥౨౦॥ [౨] ౨౩. అనిత్యసమః ॥ వాదిసాధనప్రతిబంధ్యా ధర్మాంతరేణ తద్వతాం సాధ్యధర్మవత్త్వాపాదనమనిత్యసమః । యథా యది కృతకత్వాచ్ఛబ్దనిత్యః స్యాత్తర్హి సత్త్వాత్సర్వమనిత్యం స్యాదితి । ఇయమప్యవిశేషసమలక్షణేనైవ సజ్ఘహితత్వాన్న పృథగ్వాచ్యైవ ।

(౬౮)॥౨౦॥ [౨] ౨౪. కార్యసమః ॥ హేతోః సందిగ్ధాసిద్ధ్యా ప్రత్యవస్థానం కార్యసమ ఇతి కీత్ । యథా శబ్దో నిత్యః ప్రయత్నానంతరీయకత్వాదిత్యక్తే ప్రయత్నానంతరీయకత్వముత్పాద్యత్వేన వ్యజ్యత్వేన వేతి సన్నిహిత ఇతి । ఇదమప్యంథాసిద్ధ్యుద్భావనత్వాత్సదుత్తరమేవ । తస్మాత్ప్రక్షాదీనామన్యతమస్యాసిద్ధముద్భావ్య తత్సాధకత్వేన స్వయముత్ప్రేక్షితస్య దూషణేన వాదిసాధనభజ్ఞః కార్యసమ ఇత్యుదయనః । యథా శబ్దో నిత్యః కార్యత్వాదిత్యక్తే కార్యత్వమసిద్ధమ్ । తత్సాధకం చ ప్రయత్నానంతరీయకత్వం వాచ్యమ్ । తచ్చన్యథాసిద్ధమితి । ఇదమప్యనభిప్రేతతాత్పర్యారోపాచ్ఛలమేవేతి ।

(౬౯)॥౨౦॥ [౩] హాన్యాద్యాభాసః ॥ ప్రతిజ్ఞాహాన్యాద్యప్రాప్తావపి భ్రాంత్యాదినా తదుద్భావనం హాన్యాద్యాభాసః । స ప్రమాణవిరోధ ఏవ । హాన్యాద్యాభాసస్య ప్రాశ్నికాదిభిః ప్రమితత్వాత్ ।

(౭౦)॥౨౦॥ [౪] అప్రాప్తకాలే గ్రహణమ్ ॥ ఉద్భావనకాలమప్రాప్యోతిక్రమ్య వా నిగ్రహస్థానోద్భావనమప్రాప్తకాలే గ్రహణమ్ । తదసజ్ఞతమేవేతి ।

(౭౧)॥౨౦॥ అపసిద్ధాంతః ॥ అపసిద్ధాంతస్తు స్వవచనవిరోధ ఏవ । యథా ప్రాభాకరస్యేశ్వరాభ్యుపగమః ।

హేత్వాభాసాః

(౭౨) ॥౨౧॥ హేత్వాభాసః ॥ పక్షధర్మత్వం సపక్షే సత్త్వం విపక్షాద్వ్యావృత్తిరబాధితవిషయత్వమసత్ప్రతిపక్షత్వం చేతి హేతోః పఞ్చ రూపాణి । తత్రాన్వయవ్యతిరేకిణః పఞ్చాపి విపక్షతాని । ఇతరయాస్తు చత్వారి । కేవలాన్వయినో విపక్షభావేన తతో వ్యావృత్త్యాభావాత్ । కేవలవ్యతిరేకిణః సపక్షభావేన తత్ర సత్త్వానువర్తతే । తత్ర విపక్షితరూపేషు కతివయసహితాః కతివయరహితా హేత్వాభాసాః । తే చాసిద్ధవిరుద్ధానేకాంతికానధ్యవసితకాలాత్యయాపదిష్టసత్ప్రతిపక్షప్రకరణసమాః । తత్ర వ్యాప్తస్య పక్షధర్మత్వప్రమితిః సిద్ధిః । తదభావోఽసిద్ధిః । తద్వాససిద్ధిః । స చతుర్విధః । వ్యాప్త్యాసిద్ధ ఆశ్రయాసిద్ధః పక్షధర్మత్వాసిద్ధ ఏతత్ప్రమిత్యసిద్ధశ్చేతి । తత్ర వ్యాప్త్యాసిద్ధో ద్వివిధః । సాధ్యసంబంధరహితః సోపాధికసంబంధశ్చేతి । ఆద్యో యథా । సర్వం క్షణికం సత్త్వాదితి । అయముభయసంబంధాభావాదవ్యాప్తావంతర్భూతః । ద్వితీయా యథా । వైధీ హింసాఽధర్మసాధనమ్ । హింసాత్వాద్భ్రహ్మహింసావదితి । హింసాత్వపాపసాధనయాః సంబంధే నిషిద్ధత్వస్యోపాధేః సత్త్వాత్ ।

(౭౩) ॥౨౧॥ సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపక ఉపాధిః । నిషిద్ధత్వం చ సాధ్యమధర్మసాధనమత్వం వ్యాప్నోతి । యత్రాధర్మసాధనత్వం తత్ర నిషిద్ధత్వమితి నియమాత్ । స వ్యాప్నోతి చ సాధనత్వాభిప్రేతం హింసాత్వమ్ । పక్షే హింసాత్వసద్భావేఽపి నిషిద్ధత్వస్యాభావాత్ । అయం తు విప్రతిపక్షే ప్రాగవ్యాప్త్యున్నాయకః । వైధీహింసాయాః సాధనావ్యాపకత్వాన్నివర్తమానం నిషిద్ధత్వం సాధ్యవ్యాపకత్వాన్నివర్తయద్వింసాత్వస్య సాధ్యాభావసంబంధమాపాదయతీతి । విప్రతిపత్త్యుత్తరకాలస్తు ప్రతిపక్షోన్నాయకో భవతి । సాధనావ్యాపకత్వాత్ప్రక్షాద్వ్యావర్తమాన ఉపాధిః సాధ్యవ్యాపకత్వాత్తద్వ్యావర్తయతి । తతశ్చోపాధ్యాభావః సాధ్యాభావసాధనే హేతుర్భవతి । వైధీహింసాఽధర్మసాధనం న భవతి । అనిషిద్ధత్వాత్ భోజనవదితి । తథా చ సోపాధికస్యావ్యాప్తా ప్రతిజ్ఞాయాః సమబలవిరోధే చాంతర్భావః ।

(౭౪) ||౨౨|| ఆశ్రయాసిద్ధోఽపి ద్వివిధః | అసదాశ్రయః సిద్ధసాధనశ్చేతి | ఆద్యో యథా | శశవిషాణాం తీక్ష్ణమ్ | విషాణత్వాదితి | ప్రమాణవిరోధాద్యసజ్జీర్ణోదాహరణాభావాయం హేత్వాభాస ఏవ న భవతి | ద్వితీయో యథా | ఈశ్వరవాదినం ప్రతి క్షిత్వాదికం సకర్తుకం కార్యత్వాదితి | అయమసజ్జతావంతర్భవతి | అనాకాఙ్క్ష్తసాధనాయ ప్రవృత్తత్వాత్ |

(౭౫) ||౨౩|| పక్షధర్మత్వాసిద్ధోఽనేకవిధః | యథా శబ్దో నిత్యశ్చక్షుషత్వాదిత్వాది | తత్ర వ్యధికరణాసిద్ధో న దూషణమిత్యుక్తమేవ | వ్యర్థవిశేషణాసిద్ధో వ్యర్థవిశేష్యాసిద్ధశ్చాధిక్యేఽంతర్భవతః | భూరియం శశవిషాణోల్లిఖితా భూత్వాదిత్యప్రసిద్ధవిశేషణాసిద్ధిస్తు దోషాంతరాసజ్జీర్ణోదాహరణాభావాన్న హేత్వాభాసః | ఇతరః పక్షధర్మత్వాసిద్ధోఽసిద్ధావంతర్భవతి | ఏతత్ప్రమిత్యసిద్ధో యథా | ధూమబాష్పావివేకే ధూమవత్త్వాదితి | అస్యాప్యసిద్ధిరేవ | పక్షవిపక్షయారేవ వర్తమానో హేతుర్విరుద్ధః | యథా శబ్దో నిత్యః కృతకత్వాదితి | అయమపి సాధ్యసంబంధాభావే సతి తదభావసంబంధిత్వాదవ్యాప్తః |

(౭౬) ||౨౪|| పక్షసపక్షవిపక్షవృత్తిరసైకాన్తికః | యథా శబ్దో నిత్యః ప్రమేయత్వాదితి | అయమపి సాధ్యతదభావసంబంధిత్వాదవ్యాప్త ఏవ | సాధ్యసాధకః పక్ష ఏవ వర్తమానో హేతురనన్యవసినః | స త్రివిధః | తత్ర సపక్షవిపక్షరహితో యథా | సర్వమనిత్యం సత్త్వాదితి | ఉభయవాన్యథా | భూర్నిత్యా గంధవత్త్వాదితి | సపక్షవాన్విపక్షరహితో యథా | శబ్దోఽభిధేయః శబ్దత్వాదితి | అయం వ్యాప్యత్వాసిద్ధత్వాన్న పృథగ్గీత్వాభాస ఇత్యేకే | అస్యే తు సపక్షవిపక్షరహితో వ్యాప్యత్వాసిద్ధః | సతి సపక్షే పక్షమాత్రవృత్తిః సపక్షవాన్విపక్షరహితశ్చ ద్వావసైకాంతికేఽంతర్భవత ఇత్యాహుః | తథా హి | సవ్యభిచారోఽసైకాన్తికః | వ్యభిచారోఽన్యయతో వ్యతిరేకతశ్చ | తత్రాన్యయస్య భూమిః పక్షః సపక్షశ్చ | తదతిరేకేణ విపక్షేఽపి వర్తమానః సాధారణాసైకాన్తికః | వ్యతిరేకస్య భూమిర్విపక్షః సపక్షేశోఽపి | తత్ర సర్వస్మిన్నపి సపక్షేఽవర్తమానోఽసాధారణాసైకాన్తిక ఇతి | సర్వథాఽవ్యాప్తావంతర్భవతి | ఉభయసంబంధాభావాత్ | వ్యతిరేకవ్యాప్తిసంభవాదయం న హేత్వాభాస ఇత్యేకే | అపరే తు సత్యపి సపక్షే తత్రావర్తమానస్య కిం వ్యాప్తిరేవ నాస్త్యత కేవలవ్యతిరేకివదస్తీతి సందేహవస్కుందనాద్ధేత్వాభాసత్వమిత్యాహుః |

(౭౭) ||౨౫|| ప్రమాణబాధితో పక్షే వర్తమానో హేతుః కాలాత్యయాపదిష్టః | యథా సర్వం తేజోఽనుష్ఠం ద్రవ్యత్వాదితి | అత్ర ధర్మిగ్రహకేణ సాధ్యప్రతియోగిగ్రహకేణ చోపజీవ్యేన ప్రత్యక్షేణ పక్షో బాధితః | చక్షూ రూపగ్రహకం న భవతి | ఇంద్రియత్వాదితి ధర్మిగ్రహకానుమానేన (బాధితః) | బ్రాహ్మణేన సురా పేయ | ద్రవద్రవ్యత్వాదిత్యాగమబాధితః | అయం ప్రతిజ్ఞాయాః ప్రబలప్రమాణవిరోధ ఏవ | సమబలప్రమాణవిరుద్ధః సత్ప్రతిపక్షః | యథా వాయుః ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షస్పృశ్యవత్త్వాదితి | వాయుర్న ప్రత్యక్షః రూపరహితద్రవ్యత్వాదిత్యనేన ప్రతిరుద్ధత్వాత్ | అయం ప్రతిజ్ఞాయాః సమబలప్రమాణవిరోధ ఏవ |

(౭౮) ||౨౬|| స్వపరపక్షసిద్ధావపి త్రిరూపో హేతుః ప్రకరణసమః | యథా విమతం మిథ్యా దృశ్యత్వాదితి | సత్యత్వేఽప్యస్య వక్తుం శక్యత్వాత్ | అయం త్వసంభవతీతి కేచిదాహుః | తదసత్ | సత్ప్రతిపక్షపదభిమానతః సంభవాత్ | అయమపి ప్రతిజ్ఞాయాః సమబలవిరోధ ఏవేతి | పక్షాభాసహేత్వాభాసాంతర్భూతత్వాన్న పృథగ్వాచ్యా ఇత్యాహుః | తదసత్ | ప్రతిజ్ఞామాత్రేణైవ స్ఫురణాత్ | సాధనే స్వక్రియావిరోధస్వన్యాయవిరోధయోర్హేత్వాభాసానంతర్భావాచ్చ | స్వక్రియావిరోధో యథా | అహం మూక ఇతి | స్వన్యాయవిరోధో యథా | ప్రమేయం ప్రమాణానపేక్షమితి |

(౭౯) ||౨౭|| ఏవముదాహరణాభాసానపి హేత్వాభాసేఽంతర్భావయంతస్తేషాం న పృథగ్వాచ్యతామాహుః | తథా హి | ఉదాహరణలక్షణరహితా ఉదాహరణవదవభాసమానా ఉదాహరణాభాసాః | తత్ర సాధర్మ్యోదాహరణే సాధ్యవికలో యథా | మనోఽనిత్యం మూర్తత్వాత్ | యస్మూర్తం తదనిత్యమ్ | యథా పరమాణురితి | సాధనవికలో యథా | యథా కర్మేతి | ఉభయవికలో యథా | యథాఽఽకాశ ఇతి | ఆశ్రయహీనో యథా | యథా శశవిషాణమితి | అవ్యాప్త్యభిధానం యథా | యథా

ప్రమాణపద్ధతి

ఘటవదితి । విపరీతవ్యాప్త్యభిధానం యథా । యదనిత్యం తన్మూర్తమ్ । యథా ఘట ఇతి । పైధర్మ్యోదాహరణే
సాధ్యావ్యాప్తుతో యథా । యదనిత్యం న భవతి తన్మూర్తం న భవతి । యథా కర్మేతి । సాధనావ్యాప్తుతో యథా । యథా
పరమాణురితి । ఉభయావ్యాప్తుతో యథా । యథా ఘట ఇతి । ఆశ్రయహీనః పూర్వవత్ । అవ్యాప్త్యభిధానం యథా ।
యథాఽఽకాశ ఇతి । విపరీతవ్యాప్త్యభిధానం యథా । యన్మూర్తం న భవతి తదనిత్యం న భవతి । యథాఽఽకాశ ఇతి । అత్ర
పైధర్మ్యోదాహరణస్యానుపయుక్తత్వాత్తదాభాసకథనమనుపయుక్తమ్ । అవ్యాప్త్యభిధానం తు న దోషో న్యూనం వా ।
విపరీతవ్యాప్త్యభిధానమప్యసజ్జతమ్ । ఆశ్రయహీనత్వం చాశ్రయాసిద్ధవదదూషణమ్ । అన్యతరపైకత్వేనైవ దృష్టాన్తస్య
దుష్టత్వాదుభయపైకత్వం న పుథగ్గణనీయమ్ । తస్మాత్సాధ్యపైకత్వం సాధనపైకత్వం చ ద్వయమేవ దృష్టాన్తదూషణమ్ । తత్ర
సాధ్యపైకత్వే వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరితి । దృష్టాన్తదోషో హేత్వాభాసేఽంతర్భవతీతి చేన్న । దృష్టాన్తోక్త్యనంతరం ప్రతిభాసాత్ ।
సపక్షాంతరే వర్తమానస్య సాధనస్య దృష్టాన్తీకృతే సపక్షేఽపృత్తౌ హేత్వాభాసత్వానుపపత్తేశ్చ । తత్రాప్యనుపదర్శితవ్యాప్తికత్వేన
ఇతి చేన్న । తథాఽర్పథదోషాభావాదితి ॥

॥ ఇతి శ్రీమజ్జయతీర్థపూజ్యచరణవిరచితప్రమాణపద్ధతౌ అనుమానపరిచ్ఛేదః సమాప్తః ॥౨॥

॥ ఆగమపరిచ్ఛేదః ॥

ఆగమలక్షణమ్

(౧) నిర్దోషః శబ్దః ఆగమః । నిరభిధేయత్వేనాన్యాభావేన వాఽబోధకత్వం విపరీతబోధకత్వం జ్ఞాతజ్ఞాపకత్వం అప్రయోజనత్వం
అనభిమతప్రయోజనత్వం అశక్యసాధనప్రతిపాదనం లఘూపాయే సతి గురుపాయోపదేశనమిత్యాదిదోషరహితః శబ్ద ఆగమః ।
నిర్దోషం వాక్యమితి వా ।

పదలక్షణమ్ వాక్యలక్షణమ్

(౨) విభక్త్యన్తా వర్ణాః పదమ్ । ఆకాఙ్కాసన్నిధియోగ్యతావతాం పదానాం సమూహో వాక్యమ్ । ఆకాఙ్కా జిజ్ఞాసా । సా
చేతనధృమః । తద్విషయత్వాదర్థః సాకాఙ్కాః । తత్ప్రతిపాదకత్వాత్పదాన్యపి । సన్నిధిరవిలంబేనోచ్ఛరితత్వం పదధర్మ ఏవ ।
ప్రతీతాన్వయస్య ప్రమాణవిరోధాభావో యోగ్యతా పదార్థధర్మః । తద్వాచకత్వాత్పదాన్యపి యోగ్యతావస్తీత్యుచ్యస్తే । తత్ర
పదత్వేన నిరభిధేయత్వస్య ఆకాఙ్కాసన్నిధిభ్యామన్వయాభావస్య యోగ్యతయా విపరీతబోధకత్వస్య చ నిరాసే
సత్యశేషదోషనిరాసార్థం నిర్దోషగ్రహణమ్ ।

(౩) పూర్వపూర్వపరానుభవజనితసంస్కారసహితం వాచ్యవాచకభావసమ్మన్దగ్రహణసంస్కారానుగృహీతమన్త్యవర్ణసన్నికృష్టం
శ్రోత్రమనేకీష్వపి వర్ణేష్వేకాం పదబుద్ధిం జనయతి । తథా పూర్వపూర్వపదానుభవజనితసంస్కారసహకృతమన్త్యపదవిషయం
శ్రోత్రమనేకీష్వపి వదేష్వేకాం వాక్యబుద్ధిమాకాఙ్కాద్యనుసారేణ జనయతి । తేన వర్ణానాం పదానాం చ సహానవస్థితప్రతీతీనామపి
సముదాయో యుజ్యతే ।

ప్రమాణపద్ధతి

వ్యక్తయ ఏవ పదవాచ్యాః

(౪) ఆగమోఽపి సమ్యక్ శ్రుతః సమయస్మరణానుగృహీతః శాబ్దన్యాయానుసన్ధానసహిత ఏవ స్వార్థస్య బోధకో న తు సత్తామాత్రేణ । జాతిరేవ వాచ్యా పదానాం వ్యక్తయస్తు లక్ష్యా ఇతి భాట్టాః । జాతివిశిష్టా వ్యక్తయో వాచ్యా ఇతి పైశేషికాః । క్వచిజ్జాతిః క్వచిద్వ్యక్తిరితి పైయాకరణాః । క్వచిజ్జాతిః క్వచిద్వ్యక్తిః క్వచిదాకృతిరితి పైయాయికాః । అన్యాపోహ ఇతి బౌద్ధాః । వ్యక్తయ ఏవ వాచ్యాః సమయప్రతిపత్తౌ తు సాదృశ్యముపధానమిత్యాచార్యాః ।

యోగ్యతరాన్వితాభిధానవాదః

(౫) నను సమయో నామ పదానాం పదార్థానాం చ వాచ్యవాచకభావసమ్మిశ్నః । స చ సమ్మిశ్నిష్టజ్ఞాతేషు జ్ఞాతుమశక్య ఇతి పదార్థజ్ఞానస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాత్క్రిమాగమస్య ప్రయోజనమ్ । ఉచ్యతే । యథా జ్ఞాతయోరపి ధర్మధర్మిణోః సంసర్గోఽనుమానేన బోధ్యతే । తథా జ్ఞాతానామేవ పదార్థానామన్వయవిశేషస్యాగమో బోధకః । పదానాం పదార్థమాత్రవిషయత్వేనాన్వయబోధకం న కిశ్చేదస్తీతి చేత్ । అత్ర వర్ణపదాభివ్యక్తోఽఖణ్డః స్ఫోటాఖ్యః శబ్దోఽన్వయబోధక ఇతి పైయాకరణా బ్రువతే । వర్ణమాలేత్యపరే । వాక్యాన్వ్యో వర్ణ ఇత్యన్యే । పదానాం సాన్నిధ్యమితి కేచిత్ । పదైరభిహితాః పదార్థా ఏవాకాఙ్క్షాదిశాలిన ఇతి భాట్టాః । సర్వేషాం పక్షాణామప్రమాణికత్వాత్ప్రమాణవిరుద్ధత్వాచ్చ పదాన్యేవాన్వితస్వార్థాభిధాయినీతి ప్రేక్షావస్తః । తత్ర ప్రత్యేకమపి పదాన్వయవిశేషాభిధానసమర్థానీతి ప్రాభాకరాః । ప్రత్యేకం సామాన్యతో యోగ్యతరాన్వితస్వార్థాభిధానశక్తీని పదాని పదాంతరసన్నిధానాహితశక్త్యంతరాణి విశేషతోఽన్వన్వితాన్వారానభిదధతి । తథాఽనుభవాదిత్యాచార్యాః ।

అపౌరుషేయాగమస్వరూపమ్

(౬) ఆగమో ద్వివిధః । అపౌరుషేయః పౌరుషేయశ్చేతి । తత్రాపౌరుషేయో వేదః పౌరుషేయోఽన్యః । వర్ణాః సర్వత్ర కూటస్థనిత్యాః । సర్వగతాశ్చ । పదాన్యపి నియతాన్యేవ । తేషాం పదార్థసమ్మన్దోఽపి స్వాభావిక ఏవ । తథాఽపి వాక్యే పదానామానుపూర్వవిశేషస్య స్వతంత్రపురుషపూర్వకత్వభావాభ్యామయం భేదః ।

(౭) ఆగమోఽనుమాన ఏవాంతర్భవతీతి పైశేషికాదయః । తదసత్ । వ్యాప్త్యాద్యననుసంధాన ఏవ వాక్యార్థప్రతీతీరనుభవాత్ । అపౌరుషేయః పృథక్ ప్రమాణమ్ । పౌరుషేయస్త్వనుమానమితి ప్రాభాకరాః । తదప్యసత్ । ఉభయత్ర సామగ్రిసామ్మేఽపి విశేషకల్పకాభావాత్ । తదేతాని త్రీణ్యేవ ప్రమాణాని ।

అర్థావత్త్వాదీనామంతర్భవప్రకారః

(౮) ఏతేష్వార్థావత్త్వాదీనామంతర్భవః । తథా హి । అనుపపద్యమానార్థదర్శనాత్తదుపపాదకే బుద్ధిరర్థావత్తిః । యథా జీవంశ్చైత్రో గృహే నాస్తీతి జ్ఞానే సతి బహిర్భావజ్ఞానమ్ । అత్ర యద్యపైకస్య బహిర్భావలిజ్గత్వం నోపపద్యతే । వ్యభిచారాత్ । తత్రాఽపి వైత్రో బహిరస్తి । జీవనవత్త్వే సతి గృహేఽసత్త్వాత్ । యో జీవన్యత్ర నాస్తి స తతోఽన్యత్రాస్తి । యథాఽహమితి మిలితయార్జ్జవనగృహభావయోర్లిజ్గత్వముపపద్యత ఏవ ।

(౯) విరుద్ధయోర్విశేషణవిశేష్యభావానుపపత్తిరితి చేన్న । సామాన్యవిశేషయోరవిరోధస్య స్వస్మిన్నేవ దృష్టత్వాత్ । ఆత్యన్తికవిరోధే త్వర్థావత్తిరపి న ప్రవర్తతే । కిన్తు విప్రతిపత్త్యా సస్థేహ ఏవ భవతీతి ।

(౧౦) సాదృశ్యజ్ఞానసాధనముపమానమ్ । తత్ర తేనాయం సదృశః సదృశావిమావిత్వాది వా జ్ఞానం ప్రత్యక్షజమ్ । గగవయా
సదృశావితి వాక్యజం త్వాగమ ఏవ । గృహ్యమాణే స్మర్యమాణసాదృశ్యం దృష్ట్వా స్మర్యమాణే యద్గృహ్యమాణసాదృశ్యం
ప్రత్యేతి తదనుమానమేవ । నన్యనుభూయమానగతత్వేన ప్రతీయమానం సాదృశ్యం కరణమ్ । స్మర్యమాణగతం ప్రమేయమ్ ।
తత్కథమనయోర్యధికరణయోర్లిజ్జిభావ ఇతి చేన్న । స గౌరేతద్గవయసదృశః । అస్య గవయస్య తద్గోసదృశత్వాత్ । యా
యత్సదృశః స తత్సదృశః । యథా యమా యమాస్తరేణేతి వ్యాప్తిసమ్భవేన వ్యధికరణస్యాదోషత్వాత్ ।
ఏతద్గవయగతసాదృశ్యప్రతియోగిత్వస్య వా లిజ్జిత్యేన సామానాధికరణ్యాచ్యేతి ।

(౧౧) అభావజ్ఞానకరణమభావప్రమాణమ్ । తత్రేదానీం కౌరవాద్యభావో భారతాద్యాగమాదవగమ్యతే । దేవదత్తస్య
చక్షురాద్యభావో రూపాద్యదర్శనలిజ్జగమ్యః । సుఖాద్యభావప్రమితిస్తు సాక్షిప్రత్యక్షేణైవ । పురోవృత్తిఘటాద్యభావప్రమితిస్తు
ఝటితి జాయమానా ప్రత్యక్షఫలమేవ । న త్వనువలబ్ధిమాత్రజన్యా । అపరోక్షజ్ఞానత్వాత్ । అనువలబ్ధిస్త్యవర్జనీయసన్నిధిరేవ ।
యత్ర త్వస్థకారే హస్తప్రసారణాదిరూపపరామర్శేన ఘటాభావం ప్రత్యేతి న తదానువలబ్ధిః కరణమ్ । కిన్తు లిజ్జిత్యేనైవ । అత్ర
ఘటో నాస్తి యోగ్యత్వే సత్యనువలభ్యమానత్వాదితి । ఏవం ప్రాతర్గజాద్యభావజ్ఞానమనువలబ్ధిలిజ్జజన్యమ్ ।
అభావస్యేన్ద్రియసన్నికర్షానుపపత్తిరితి చేన్న । భావవదభావస్యాపీన్ద్రియసన్నికర్షే బాధకాభావాత్ ।
బహులజ్ఞానేల్పజ్ఞానం సమ్భవః । యథా శతమస్తీతి జ్ఞానే పంచాశజ్ఞానమ్ । తదప్యనుమానమేవ । దేవదత్తః పంచాశద్వాన్ ।
శతవత్త్వాత్ । యథాఽహమితి ప్రయోగసమ్భవాత్ । ప్రసక్తప్రతిషేధే పరిశిష్యమాణే బుద్ధిః పరిశేషః । యథా
దేవదత్తయజ్ఞదత్తాపేతావితి జ్ఞానే సత్యేకస్మిన్నాయం యజ్ఞదత్త ఇతి ప్రతిషేధే దేవదత్తబుద్ధిః । ఇయమనుమానజన్యా । అయం
దేవదత్తః । దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోరన్యతరత్వే సత్యయజ్ఞదత్తత్వాత్ । వ్యతిరేకేణ యజ్ఞదత్తవదితి ప్రయోగోపపత్తిః ।
ఉపక్రమాదీన్యప్యనుమానాస్యేవ । అనిర్దిష్టప్రవక్తృకం ప్రవాదపారప్పర్యమైతిహ్యమ్ । యథాఽత్ర వటే వైశ్రవణోఽస్తీతి వాక్యం
తదాగమ ఏవ । ఏవమన్యాన్యపి ప్రమాణాన్యక్తేష్వేవాన్తర్భావ్యాని ।

ప్రామాణ్యవిచారః

(౧౨) నన్వేతేషాం ప్రమాణానాం ప్రామాణ్యమప్రమాణానామప్రామాణ్యం చ కేనోత్పద్యతే కేన వా జ్ఞాయత ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే ।
తత్ర జ్ఞానానాముభయం స్వత ఏవేతి సాజ్ఞ్యా మన్యస్తే । జ్ఞానజనకాతిరిక్తజనకానవేక్షత్వముత్పత్తౌ స్వతస్త్వమ్ ।
జ్ఞానజ్ఞాపకాతిరిక్తజ్ఞాపకానవేక్షత్వం జ్ఞప్తౌ స్వతస్త్వమ్ । ఉభయం పరత ఏవేతి నేయామి కాదయః ।
జ్ఞానజనకాతిరిక్తకారణజన్యత్వముత్పత్తౌ పరతస్త్వమ్ । జ్ఞానజ్ఞాపకాతిరిక్తప్రమాణావేక్షత్వం జ్ఞప్తౌ పరతస్త్వమ్ । తత్ర
జ్ఞానమిన్ద్రియాదిజన్యం ప్రామాణ్యం పునరిన్ద్రియాదిగుణజన్యమ్ । తథాఽప్రామాణ్యం తద్దోషజన్యమ్ । ఏవం జ్ఞానం
మానసప్రత్యక్షవేద్యమ్ । తత్ర ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం చ సంవాదవిసంవాదిజగగమ్యమితి । ప్రామాణ్యం పరతోఽప్రామాణ్యం
స్వత ఇతి బోద్ధాః । ప్రామాణ్యం స్వతోఽప్రామాణ్యం పరత ఇతి పక్షమగ్గీకుర్వాణా అపి భాట్వాః ప్రామాణ్యవిశిష్టం జ్ఞానం
జ్ఞాతతావిశేషేణానుమీయత ఇతి జ్ఞప్తౌ స్వతస్త్వమ్ । అప్రామాణ్యం తు విసంవాదాద్యనుమానాన్తరవేద్యమితి పరతస్త్వం మన్యస్తే
। స్వప్రకాశజ్ఞానేనైవ ప్రామాణ్యవిశిష్టజ్ఞానం సిద్ధ్యతి । అప్రామాణ్యం తు నాస్తివేతి ప్రాభాకరాః । ఇన్ద్రియాదిమాత్రేణైవ
ప్రామాణ్యవిశిష్టం జ్ఞానముత్పద్యతే । గుణాస్త్యశిశ్చృతారాః । అప్రామాణ్యం దోషసహకృతేన్ద్రియాదిభిరుత్పద్యతే । తథా జ్ఞానం
తత్ప్రామాణ్యం చ సాక్షివేద్యమ్ । తదప్రామాణ్యం త్వనుమేయమిత్యాచార్యాః ।

(౧౩) కరణానాం తు జ్ఞానజనకత్వశక్తిరేవ స్వకారణాసాదితా ప్రామాణ్యజనకత్వశక్తిః । అప్రామాణ్యజననే త్వన్యా
శక్తిర్దోషవశాదావిర్భవతి । జ్ఞప్తిస్తు పరత ఏవ । ఇన్ద్రియాదిస్వరూపస్య యథాయథం స్వప్రమాణవేద్యత్వాత్ ।

ప్రమాణపద్ధతి

యథార్థజ్ఞానసాధనత్వస్యానుమానవేద్యత్వాదితి । తదేవంభూతైః ప్రమాణైః పదార్థానాం నిత్యానిత్యత్వాదికం నిశ్చిత్త్య విషయేషు
విరక్తస్య శమదమాదిసమృత్తిమతో వాసుదేవైకశరణస్య తద్విషయాణి శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాన్యాదరనైరస్తర్యాభ్యాం
బహుకాలమనుష్ఠితవతో భగవత్సాక్షాత్కారే సత్యత్యుద్రిక్తయా భక్త్యా
భగవత్ప్రసాదాదశేషానిష్ఠనివృత్తివిశిష్టానన్దాదిస్వరూపావిర్భావలక్షణా ముక్తిర్భవతీతి ॥

జయతీర్థమునీంద్రేణ బాలబోధాయ నిర్మితా ।
ప్రమాణపద్ధతిర్భూయాత్ప్రీత్యై మాధవమధ్వయోః ॥౧॥

ఇతి శ్రీమజ్జయతీర్థపూజ్యచరణవిరచితప్రమాణపద్ధతౌ ఆగమపరిచ్ఛేదః సమాప్తః ॥౩॥

॥గ్రంథశ్చాయం సంపూర్ణః ॥